

Bölöni Farkas Sándor és kora.

[*Politikai és irodalom-történeti tanulmány.*]

Kolozsvár köztemetője kelet-déli magaslatán, sűrű cserjéktől környezve, harmadfél ölnyi magasan, új góth modorban készült obeliszk alaku emlékköven egy szikár, béesett arczu, elégörbülő sas orru férfi mellszobra áll: vállára, mint a római respublica nagy embereinek szobrain látható, togaszerű köpeny símul, homloka nyílt, tekintete bátor, önérzetes nyugalomsággal látszik végig tekinteni az alatta elterülő sirdombok felett, arczával nyugotra, gróf Kendeffy Ádám egykor elv- és küzdő-társának négy oroszlánytól őrzött sir-emléke felé; csak magyarosan pödrött kis bajusza s igénytelenül félre füsült hajzata teszi azt, hogy a történet- és emberismerő néző ne egy görög Pythagorást vagy római Catót ismerjen meg benne; a mell alsó, s úgy mondhatni derék-részénél hat hüvelyknyi széles vas lemezlap folyja köröskörül a nyolczszögű szobortalapzatot, s rajta domborműveleg kovácsolt ím ez egyszerű felirat van: BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR ÉSZAK AMÉRIKAI ÚTAZÓ, SZ. 1795, M. H. 1842.

Nem egyéni hiuság, nem vérségi szeretet: egy kis serge azon jóknak és jeleseknek, kik őt közelebbről ismerték s éppen ezért erényeit inkább tudták méltányolni, mondhatni a közohajnak téve eleget, sőt az akkori Erdély közvéleményét kifejezni-akarólag, a hazafi küzdelmek s tett-dús élet érdemei elismeréseül a jövő idők és nemzedékek lelkesítésére, a kegyelet tiszta forrásából jött kezdeményezésnél fogva, a tiszteletben velök osztozkodó számos hazafi és honleány önkéntes áldozatából készíttette és állíttatta azt, azért e kitűnő helyre, hogy jelképezze általa polgártársai előtt, s az akkori társadalomban értelmiség, országot-világot-látottság, közszellem és közügyszeretet, tettek és áldozat s ezeket előbb-utóbb követni szokott tisztelet dolgában más sokak fölött magasan állását; hogy legyen láthatólag bémagyarázva ama vigasztaló és föleme-

emelkedtek, ő a hivatali pályán a negyedik osztályu irnokságból, mint a katonaságban egykor Petőfi a közlegénységig — a fogalmazósáig csak utolsó éveiben juthatott fel... „A kormányzat mindig és mindenütt az emberi képességek legfőbb alkalmazása — írja Guizot Washington életirataiban — következőleg arra a legnagyobb lelkek kívántatnak.“ Nálunk azonban nem így gondolkoztak; nálunk inkább a: *parva Sapientia regitur Mundus*-féle elv volt uralkodó.

Munka tekintetében része már jobban kijutott. Ő eszes ember, de alárendelt hivatalnok volt; természetes tehát, hogy ha előadója tudott és akart dolgozni, akkor neki az egyszerű fogalmazványkészítés jutott részül, azaz: előadója véleményeit formába öntve lemásolta. Ekkor az ő műve pusztá mechanizmus, egyedül neve aláírása volt, egyéb ugyan nem igényelt sok főtörést — mint két tőjás egymáshoz, oly hasonló lévén egyik *bureaucraticus* fogalmazvány valamennyi többihez. E gépies, egyhangú és únalmas munka kifárasztja a lelket, előli a szellemet, elvonja az elmét minden nemesb foglalkozástól, s idővel még az önálló gondolkozási képességtől is megfoszt. Ha pedig előadója nem tudott, vagy nem akart dolgozni, ekkor neki kellett véleményt írni, a mit más irt alá, vagy ama rövid előadói véleményre: „irassék fogalmazvány“¹⁾, ő irta azt meg, minek érdeme az első esetben még sem az övé volt. Ebből rá bizonyos fásultság következett, érzései gyakran eltompultak, szabad lelkét a *bureaucratia*i kéreg egy neme foglalta és fojtotta el, honfiségét nem egyszer meg kellett tagadni, lelkesedéseért keresztül nézték, gúnyolták, sőt rágalmazták is; ismeretei e munkával nem gyarapodtak, a mivel birt, hasznosítására annak sem lelt tért és mezőt: hivatalos kutatása, veritékezése eredményeit elnyelte a *czethal-gyomru* nagy gépezet.

E taposó - malomhoz hasonlítható rendszerű hivatali élet emésztette fel Farkas S. szép lelki tehetségei nagy részét is a nélkül, hogy maradandó nyomai lehettek volna. Nem volt szerencsés a hivatali létra azon fokáig juthatni el, hol a talentumnak és hazafiságnak önálló kifejtésére s bebizonyítására alkalom nyílik: beolvadt, elenyészett ő, eltemetve lettek nemes igyekezetei. Érzékenyen panaszkolt el ezt fennevezett barátjának 1827-ben okt. 9-ki levelében. „Kazinczyval — úgymond — a télen és tavaszon hosszas

¹⁾ A rest vagy nem-tudó s tanulni sem kívánó előadók véleményének rendszeren e *laconicus* tartalma volt: *Fiat Conceptus*. Látható számtalan kormányi előadói iven.

lélekismeretes ügyelettel volt, mindenről jegyzéket, a gyűlésekről pontos jegyzőkönyvet vitt, mi mai jegyzőink előtt is példányul állhat; a színház activ és passiv vagyoni állapotát kitisztázta, a bajokat, létező hiányokat, a javítás módjaival és eszközeivel együtt feltárta. Kezeimnél levő, tőle irt egy eredeti jegyzék,¹⁾ melyet — úgy látszik — a rá bizott színház multja alapos áttanulmányozása után készítettt, tiszta, hű képet ad ennek egész belső állapotáról: miket kell ott multhatlanul tenni? mennyi alapja van, s még megnyit és hogy kellene s lehetne szerezni annak jobb állapotba tétele végett?

„Az 1811-ik évi országgyűléstől ajánlott rovatalból — így kezdődik az — a magyar vármegyéktől, négy magyar város ajánlatából, magánosok ajándékiból, a felkelési alap segedelmezéseiből, kölcsönzésekből jött be összesen és elkölt a játékszin építésére váltóban 59,363 frt 8³/₄ kr.

Még van — úgymond — felszedetlen rovatál 1615 frt, de ez többnyire felhajthatlan. A főkormányshék rendelkezése alatti alap kimerült; ellenben a Kolozsvár városától kölcsönzött s a felkelési alaptól csakugyan kölcsönbe lefizetett 4800 ezüst forinton kívül, melyet az ország a színházalapnak hihetően elenged, van fizetendő adóssága . 3215 frt.

E tiszta tartozással szemben semmi jövedelem nincs; pedig még a játékszin épülete nincs bévégezve, még kell két öltöző-szoba, egy díszitmény-szoba, kell festő- és tánczterem, próba-szoba, ruha- és könyvtárszoba, szertár és a gondviselő lakására szoba és konyha, fa-szinek, s a hátulsó rész kiépítése. Mind ez takarékos költség mellett is belé jő ezüstben 12,000 frtba.

Ezen kívül a játékszin egész belsőjét újra kell rendezni, gépek, díszítések nem jók, egy fűtő szükséges a páholyok megett, sőt az egész színházat fűthető állapotba kell tenni, melyek ha a belső részre eddig

¹⁾ A kézirat czíme: „A nemzeti játékszint érdeklők.”

fordított 30,000 váltó ftot veszszük alapul,
 belé jönnek ezüstben 8,000 frtba.

De a tapasztalás azt is mutatja, hogy
 a játékszin melléksegedelem nélkül nem áll
 fenn; a részvényes társaság ide-
 jében ¹⁾ évenként csak 6 s $\frac{1}{2}$ hónap alatt
 mintegy 4,000 váltó vagy 1,600 ezüst frttal
 segítették, s úgy állott fenn — csak gyengén;
 az építkezési, javítási s czélszerűsítési költ-
 ségeken kívül kellene még évenként . . . 3,000 e. fr.

segély, mely egy — magát mindig sza-
 porító, s mintegy 60,000 e. frtot tevő tö-
 kéből kerülne ki, úgy, hogy annak 5 száz-
 tólíja — 3,000 fr. — segélyre fordíttatnék, a
 hatodik száztóli — 600 fr. — kamatra ki-
 adva a tőkéhez csatoltatnék. Kellene e sze-
 rént állandó tőke 60,000 e. fr.

A színház czélszerűvé tételére tehát együt-
 tes szükségletül jő ki: 82,215 e. fr.

Erre két forrás gondolható: elő-
 ször is a felkelési alap özszes kész tő-
 kéje s kamathátralék-követelése . . . 42,129 e. fr. 37 kr.

Ez a színháznak lenne ajándékozandó.

Második forrás lenne az országos
 rovatál, vagy más czélszerű út, melyen . 41,885 e. fr. 37 kr. ²⁾

együtt az előbbi 82,215 e. fr. összeg
 lenne beszerezendő.

¹⁾ Egy részvény 16 ezüst frt volt, mit évenként fizetett mindenki; A c-
 tia-társaság volt a neve; a színházat 1000 fr. évi díjfizetés mellett bérelték
 ki; az igazgatást vitték a társaság biztosai: b. Nalácz József (pénztárnok),
 Horváth Dániel (az előadásra vigyázott), gr. Vass Sámuel a zenekar
 felügyelője volt; tartották 1824 octb. 1-től 1828 octb. 1-ig; a bérlők ámbár
 részvényeseiktől 4900 váltó r. frt kaptak bé évenként, mégis mind a négy évi
 bérrrel adósok maradtak. (Színházi eredeti iratokból.)

²⁾ Felkelési alap (Insurrectionalis fundus) kötlevelek-

ben levő activ tőkéje	23,361 fr. 45 $\frac{1}{4}$ kr.
Készpénze a mult év végén	1,012 " 2 "
Hátralék kamat	5,770 " 20 $\frac{3}{4}$ "
Az idei hátralék kamat (értve van 1841.)	1,985 " 15 "
együtt: 42,129 fr. 23 kr.	

Van ugyan — így végződik ez összeállítás — a színháznak a törvényhatóságoknál künn fizetetlen levő rovatatok címe alatt 12,350 e. fr. 56 kr.

valamint az adó-alaphoz

való vitatás alatti . . 18,669 e. fr. 24³/₄ kr.

együtt 31,020 e. fr. 20³/₄ kr. követelése, de azokat mint bizonytalanokat egy bizonyos kiadási intézet megalapításánál számításba venni nem lehet.“¹⁾

A színház ügyének így felfejtett állását a színházi bizottság 1840. évi aug. 17-diki üléséből egy — a Farkas Sándor ismeretes kedves tollából folyt velős, meleg és az ügyet minden oldalról megvilágító megtaláló-levél alakjában tudatta az ország magyar és székely törvényhatóságaival²⁾ azon hazafias kéréssel, hogy a nem sokára be-

¹⁾ Látható kéziratgyűjteményemben.

²⁾ E felhívást erőteljes és gyönyörű irányán s hazafias tartalmán kívül azon tény teszi közlésre méltóvá, hogy a színházi reformok útja maig — ebben ez előtt 30 évvel előre ki volt jelölve, a mint a napi tapasztalás mutatja.

„Hazafias buzgalommal pártfogolták volt — így szól a bizottsági felhívás — Erdély rendei a nemzeti játékszint még a múlt század végén, oly időben, midőn a két hazában ily intézet csak valamenynyire sem volt megalapítva. Hálás érzéssel fogja említeni a maradék azon férfiak nevét, kik Kolozsvárat e nemzeti intézetet nem kevés áldozattal létre hozták. Erdélyé a dicsőség az első állandó játékszin megalapításában.

De e dicső visszaemlékezés nyugtató érzelmei közt, kötelességének tartja ezen országos biztosság felfedezni: hogy ámbár néhány év alatt szép virágait mutatgatta a fejledező intézet, nem sokára a körülmények azon tapasztalást fejtették ki, hogy egyesek s a haza eddig tett áldozatai, csak a kezdet megindulását eszközölhették, s még gyámolításra s tetemes segedelemre van szüksége az intézetnek. Mert azon 59,363 váltó vagy 28,745 fr. 12 kr. ezüst forint pénzüsszeg, mely 1791-től fogva nagyobb részben egyes hazafiak áldozatából, egy részben pedig az 1811-ki országos rovatából s az insurrectionalis fundusból vett kölcsönzésekből béglyult, a játékszin épületére annyira elkölt, hogy 1820-n annak belső része s díszitményei elkészítésére kénytelen volt a biztosság Kolozsvár városától 4,800 frt. kölcsönözni. Megnyílt végre 1820-n ezen országos intézet, s öröm és remény látszott előre derengeni. De nem sokára kezdettek fejledezni a körülmények, hogy még további áldozat nélkül nem állhat fenn az intézet. Ily kedvetlen tapasztalás sem csüggesztett el egészen több lelkes hazafit, kik néhány év alatt áldozatokkal tartották fenn a közintézetet. De anynyi buzgó igyekezet után is naponként világosabb lett, hogy az intézet sem a felvett kölcsön kamatait hordozni nem bírja, sem arra nem elégséges, hogy melléksegedelem nélkül fennállhasson, s elként történt, hogy segedelem hiánya miatt az intézet időnként alább szállott, a még bő nem végzett épületet

következő országgyűlésre választandó követeiknek a színház pártolását adják útasításul. Ennek következménye a lett, hogy az 1841—43-ki országgyűlés az ügyet buzgón fogadta, s a június 26-ki 76-ik orsz. ülésből bizottsághoz útasítván, annak 1842-n a decz. 23-ki 123-ik orsz. ülésbe beadott munkálata alapján a nemzeti színház haladék-

nem volt miből elkészíttetni, idő által elhasznált díszítményeket nem lehetett újíttatni, a művelődés haladtával nem lehetett haladni, s jutott végre az intézet tengésre, s szinte oly meghanyatlásra, hogy már a nemzet által kitűzött czél-nak kevésben felelhet meg.

Sajnosan teljesíti ugyan ezen országos biztosság ebbeli azon kötelességét, hogy hazánknek első nemzeti intézete állását ily kedvetlen oldalról kénytelen festeni; de némi enyhületül örömmel fedezi fel azt, hogy az intézet ily sorsra jutásának, nem a nemzetiség s nem is a nyelv és közrészvétel iránti elhidegedés, hanem inkább a kezdődő intézetekkel együtt járó sors — a tapasztalás hiánya — főbb oka. Mert ennek megalapításakor nem lehet minden előfordulható esetekről gondoskodni, s hosszszason nem tartott országgyűlések miatt, nem vétethetett a tárgy új fontolás alá, hogy a hiányokan segíteni lehessen.

És ez azon tárgy, mit ezen országos biztosság a (— — — megyének — — — székeknek) figyelmébe ajánlani kíván, s kötelességénél fogva arra kéri, hogy ezen tárgynak a közelebbi országgyűlésen leendő felvételét küldendő követei útasításában az előleges pontok közé beigtatni, s őket felhatalmazni ne terheltesse nek, hogy ezen intézet jövőendő jobb, s a nemzet czéljának megfelelő sorsa iránt az ország rendei által meghatározandó módok előmozdításában segédkezet nyujtsanak.

Meg van ugyan győződve ezen biztosság, hogy az ország nemes rendei gondoskodnak az intézet jövőendő megalapításáról; mindazáltal kívánja figyelemztetésül s a követeknek adandó felvilágosítás végett, az intézet bár ideiglenes fentartására kívántató segedelmezés iránt azon észrevételét közölni, hogy a játékszin épülete teljes bevégzésére, némely mellék s nélkülözhetlen épületek elkészítésére, belsejének újra rendezése s elhasznált díszítményei újjakkal pótlására, mintegy 20,000 forint kívántatnék ezüstben.

De még evel nem lenne czél érve, mert a nevezetesebb segedelem a rendes színi előadások jövedelme pótlására kívántatik; mivel husz évi tapasztalás bizonyította, valamint ezt nemes Magyarország rendei is átlátták, hogy a játékok után bejövő rendes jövedelemmel csak szenvedhető játékszint sem lehet fentartani. Azoknak pótlására állandó tőkepénz kell, melynek kamatjából a rendes jövedelmeket pótolni lehessen. Ezen biztosság tapasztalás után, akként nyilatkozhatik, hogy a játékszin csak meglehető állapotban fentartására évenként legalább 3000 fr. pengő pénzbeli segedelem kívántatik, mely summa magát mindig szaporító állandó tőkéből oly formán telhetnék ki, hogy ha 60,000 forint lenne az állandó tőke, annak csak 5 száztólja az az 3000 fr. fordíttatnék évenként segedelmezésre, a hatodik száztólja, az az 600 fr. mindig kamatra adatnék a 60,000 forint tőkét tovább növelni, jövőendőre ez által állandóbban létesíteni a játékszin ügyét. És így a fenirt két czélra szükség lenne legalább 80,000 fr. ezüst pénzbeli segedelemre.

talanul jó karba állítása szükségességét egyértelműleg kimondotta.
Ez alapon színházi szükséges építkezésekre
meg lön szavazva 19,986 e. fr.

egy alkalmas színész társulat összeállítására és fentartására 3000 e. fr. évi jövedelem tőkéjeül 50,000 " "

a színházi előadásokra szükséges muzsikai conservatoriumra 20,000 " "

Ez összeget elébb kiegészítették 89,000 " "

később 90,000 e. frtra.

E célra fordíttatni határozta az orsz. gyűlés mindenekelőtt a felkelési alaptól fenmaradt s magánosoknál kötelezvény mellett kün levő 36,461 e. frt. 45 kr.
ezek fizetetlen kamatját 7,996 e. fr 17 kr

együtt 44,458 e. fr 2. kr ¹⁾

valamint az országháznak megvásárlására tett ajánlatokból fenmaradt 6,437 e. fr 33 kr.

együtt 50,000 e. fr.

A még szükséges 40,000 frtot pedig a nemesek telkeire határozta kirovatni az 1809-ki felkeléskor megállított kulcs szerint. ²⁾

Mely summának beszerezhetésére nézve úgy vélekedik a biztosság, hogy ha az ország rendelkezése alatt levő Insurrectionalis Fundusban találtató kötelező levelek mellett kamatra adott tőkék s azoknak hátra levő kamatai, melyek összesen mintegy 42,600 fr. tesznek pengőben, a játékszin intézete felsegítésére fordíttatnának, némely nem egészen bizonyos kün levő követeléseivel együtt, országos rovatál vagy más forrásokból beszerezendő lenne még 38,000 fr. ezüstben s e szerint a megkívántató 80,000 fr. summa kitelnék. Midőn a biztosság ebbeli köteleességét teljesíti, arról van meggyőződve, hogy e nemzeti tárgy megemlítése által minden lelkes hazafi kívánságát teljesíti. Mert anynyi forró ohajtások, a nemzetnek anynyi buzgó esedezései után, eljött végre az idő, mely nyelvünk s nemzetiségünk felett egy szebb s állandó jövődőt ígérő viradást derített fel; int minket nemes Magyarországnak a nemzetiség minden vonásaiban egyszerű s csüggedhetlen lépésekkel előhaladó példája, mely érzéssel, tettel s áldozatokkal hívó minket is utánhaladni a szép pályán. Nemzeti szent-ségü a tárgy, melyet ezen országos biztosság a (— — — megyének — — — széknek) részvételébe ajánl. (A gyűjteményemben levő eredetiből.)

¹⁾ A színházi biztosság számítása két évvel korábbi — ezért a különbség.

²⁾ Látható az 1841—43-ki országgy. jegyzőkönyve 328 l. 289 j. k. sz. a.

" " " " " " " 332 l. 293 j. k. sz. a.

" " " " " " " 555 l. 541 j. k. sz. a.

Az országgyűlés az arról alkotott törvényczikket ¹⁾ az erdélyi udvari cancellaria útján a fejedelemhez felterjesztette; de azt meg nem erősítették, színművészetünk s közműveltségünk egy hathatós tényezőjének törvény és országos segélyezés által biztosítására a jó alkalom a cancellaria vagy nem akarása, vagy tehetetlensége miatt örökre eltűnt.

A mely javításokat és segélyforrásokat a színház jó karba hozására a színházi bizottság s illetőleg Farkas Sándor javaslata alapján az erdélyi országgyűlés akkor tervezett, gróf Mikó Imre eszélyes hazaszeretete, részint az 1854—60 évek között — értem a tíz éves részvényekből tett színházi melléképitkezéseket és állandó alapgyűjtést ²⁾ — részint 1861-ben vitte ki, báró Kemény Ferencz udvari cancellárral kieszközölvén a felkelési alapnak a színház részére átengedését. ³⁾ Nemzeti színházunk tartósan megalapítása érdemében osztozni kell azoknak, a ki az eszmét adta és a kik megtestesítették.

Farkas S. hivatali munkássága szebb része s hasznosabb eredményei közé sorozom én ama közhasznú tény, hogy 1825-n jul. 1-én hét hivatalnok társával egyesülést indítványozott és létesített, egy önmaguktól alkotott alapszabály értelmében oly czélú gondoskodó társaság alapítására: „hogy minden tag — ki azonban csak kormányzéki hivatalnok lehet — rendes fizetéséből vagy más jövedelméből minden hónap első napján ön kötelezése szerint egy összegecskét tegyen a tőlük választott pénztárnok keze alatti pénztárba, oly pénzalappá igyekeztvén azt tenni, melybe mint tökéletesen bátorságos helyre gyümölcsözőleg legyen letéve megtakarított pénzecskejük; valamint azon jogot biztosítva mindenik részére, hogy szükség esetében magának vagy örökösének, bár mely időben bizvást lehessen azon félretett pénzhez és annak kamatjához nyulni, sőt azt halála esetében öveinek vagy a kinek tetszik, mint tulajdonát hátrahagyni.“ 1—37 §-ból álló szabályzatot alkottak, ő és mind hét társa aláírták, megpecsételték, tisztviselőiket megválasztották, Farkas S. jegyző lett s egymás után két ízben megválasztva,

¹⁾ Megolvasható e javaslat az Irománykönyv 575 l. 557 j. k. sz. a. — ²⁾ A részvények 1854-n kezdőleg 10 évre voltak kötelezők 5 ezüst forint évi fizetéssel. Az 1860-n gyűlt elkölthetlen alaptőke egy 1862-ik évi jun. 18-ki bizottsági hivatalos adat szerint tett: 60,129 o. frt 41 ½ krt. — ³⁾ A felkelési pénzalap most, midőn az átadatott, 1861-ik évi 63 számú színházi választ. adat szerint kamat hátralékaival együtt tett: 82,448 frtot 13 ½ krt o. b.

csak É. Amerikába távozása ideje alatt bízták másra ideiglenesen a jegyzői tollat ¹⁾; a gyűléseket az ő szállásán tartották; 1830-n június 1-n ²⁾ tartott gyűlésekben azon jelentést tette, hogy a lefolyt öt év alatt szerencséje volt a társaság tagjait a gyűlésezés végett elfogadni; de már most — úgymond — igen nagy öröme, a tagok annyira megszorodtak, hogy azokat szobája befogadni nem képes; gondoskodniok kell tehát szállásról, ő a kir. kormánysszéki ügyvédi Dictatura helyiségét ajánlja, a mit a gyűlés el is fogadott. Midőn az átvizsgált alapszabályokat 1828-n megerősítés végett a kormánysszékhöz felterjesztették, már 1149 ezüst frt 51 kr állandó tőkéje volt a társaságnak. A megerősítés megtörtént még azon évben sept. 3-n. ³⁾ 1831-n 13,731 főkorm. sz. a. az udvari cancellaria is felkérte ama szabályokat s tudásul véve megerősítette. ⁴⁾ 1838-n a társaság folyamodott az iránt, nehogy a tisztviselők özvegyei nyugpénze kimérésénél elhalt férjeik sanyarusággal maguktól s családjoktól elvont s megtakarított pénzecskéje a nyugpénz alapjává tétessék, activául tekintessék; a kir. kormánysszék viszszaírt, hogy ez aggodalom ellen elegendő biztosítékuk van a felsőbb helyen is megerősített alapszabályokban. ⁵⁾ Mindezekben Farkas Sándor fő-főtényező volt: édes szülöttének nézte a zsenge intézetet, gyűléseit lelkiismeretesen járta, az alapszabályok átnézésénél mindig jelen volt, tagokat szerzett, léte és a szabályok pontos megtartása felett örködött, betételeit néha félévvel is előre teljesítette; az unitárius főtanoda könyvtárának tett alapítványa — miről hátrább lesz szó — itt gyűlt össze csaknem forintonként s halála utánra tőle lett egy szép célra rendelve, szóval: ő jó példát adó, halálig munkás tagja, öszszetartója, mintegy éltető lelke volt a közhasznu társaságnak, mely azt el is ismerte, a választásoknál mindig tettel mutatta meg, s hála jeléül arczképét eredeti jegyzőkönyvei I-ő kötetébe a címlapon elől behelyeztette. ⁶⁾ E szép lélek látszott örködni mindig e társaság felett: kiállotta az az 1848—49-ki válságot, az 1850-től 1861-ig tartott hosszas absolutismus associatio-üldöző, dermesztő korszakát, fennállanak szabályai, ébren vigyáznak rá kevés régi hívei s az ezek nyomdokain járó új buzgó tagok, számuk ma 67, a közalap 11,957 frt 81 kr, miből mint tartalékalapból a netaláni károsodásokat fedezik, tisztviselőiket díjjazzák, jótékony célokra aprádonkénti áldo-

¹⁾ Látható az 1830-n békötött eredeti jegyzőkönyv 108—109 ll. 29. pont a.

— ²⁾ Ugyanazon j. k. 97—98 ll. 18. pont alatt. — ³⁾ 7533 1828. f. k.

sz. a. — ⁴⁾ 5992. 1838. f. k. sz. — ⁵⁾ Ugyanaz. ⁶⁾ Látható 1842. ápril

1-i vál. ülés 64. j. könyvi sz. alatt.

zatokat tesznek sat.; a tagok összes benn levő tőkéje 63,139 frt o. b. ¹⁾ A tisztviselő ide nyugodtan teszi le pénzét, ha megszorul bármely perczben kiveheti; a kinek kölcsön kell, 6 száztólira kapja s pontos fizetés mellett háborgatás nélkül használhatja. Az apák örvidenek, hogy van hová fáradság és költség nélkül s teljes bátorsággal bétehessék nélkülözhető fölöslegüket, az özvegyek és árvaik áldva emlegetik a valóban áldott emlékü kezdeményezőit.

Ime, egy életrevaló parányi eszméből idő folytán hogy lett egy közjó-előmozdító erős társaság!

II.

Derültebb égaj alá, mosolygóbb vidékre vezetem az olvasót akkor, midőn a Farkas Sándor irodalmi munkássági köre rajzához kezdek. Úgy vélem, nem lesz titok immár előtte, hogy e férfi valami másra érzett hivatást, mint a mi volt korában rá és a hasonló sorsuakra s érzületüekre nézve a hivatali pálya; de szerénysége nem engedte megneveznie, vagy tán nem volt iránta teljesen tisztában. A magyar királyi testőrségre törekvés ereje próbálgatása, a sorssal könnyű harcra-kelés volt, a mi alatt igen hirtelen s dícs-telenül törött meg. Ha e pályára lépésekor hazája s nemzete javára néző valamely komoly s meszszeható célja volt, kár volt s ifjui jelleme elegendő erejét hozza kétely alá a küzdés elől oly hamar kitérés. Egyéb határozott vágyát a fenmaradt életirási adatok nem állapítják meg; lehetett, de iratait és főképpen levelezéseit vég hagyományában halála után megégettetni rendelvén: azokkal hihetően életének s küzdelmeinek sok szép mozzanata örökre ismeretlenné, sőt ismerhetlenné vált.

Ilyen a kevés vagyonu ember sorsa. Két életet él, kétfelé szakadnak lelke gondjai: az egyik kedv, hajlam és hivatás nélküli, kényszerült munkásság oly pályán, mely kenyerét adja; ebben él természeti lénye durvább része, a test és elviselt, gondoktól elnyött lélek; a másik a magasb vágyakat kielégítő, emelkedett szellemi foglalkozás, melyben nemesebb alkata találja fel s érzi magát kellemesen. Két lény egy testben, fél-fél erő kifejtéssel, megbénított eredménnyel. Satyra az életre. Szétforgácsolása a szellemnek, ezen, nagy arányu siker előidézésére csak erőegyesítéssel képes isten-ajándéknak.

¹⁾ A pénztárnoki eredeti adatokból.

Mi lehet vala ő, ha a gondviselés vagyonnal áldja meg s tesszése szerént választhat életpályát és munka-tért! Kis hivatalnok bizonyára nem marad. Ennek körén tehetségei s ambitioja meszsze kívül s magasabbra vitték volna, mert jogosultsága rá volt. A kormánynak tulajdonítandó, hogy csak a lett, a mi volt; Erdély hatalomrészes férfiainak hibája, hogy kenyérkeresésre rá szorultságát felhasználták, megsanyargatták, egyenesen felfelé törő lelkét meggörbesztették, emelkedésének szárnyát szegték. Farkas S. tehetségei így a közhivatali téren kétségkívül elvesztek.

Azonban volt lényében egy tán egészen külön életű nemes csira, a teremtő szellem, lelkét élénk tudásvágy töltötte be, s ki-elégíthetetlen ismeretsomj ragadta a szép és jó eszményi határai felé. Mint a gyermek a virágos mezőben, koszorut fűzve, tarka lepkéinek légi útját követve eltéved: úgy tévedt ő el, félre- félrevonulva, a mint szerét tehetette, a hivatali élet homokpusztaságairól a tudás szebb vidékeire, a muzsák és nemesb ábrándok, az eszmék és fölemelő gondolatok kiesb tartományaira, egyfelől a régi Róma és új Franciaország classicus íróinak szellemkörébe, másfelől a töle forrón szeretett s fejlődésnek indult magyar irodalom és írók lelkesítő társaságába, melynek már ekkor ő is reménye lett, később büszkesége. Ő alig ha csak sejtette is, de ismerői hamar kilátták belőle az írói erőt, megismerték benne az irodalom hasznos munkását. . . . Ragyogó kelésű nap volt ekkor egy tehetséges ifju magyar író, de az íráság mint olyan, nélkülözéssel járt s szép jövőre jogositó pálya csak boldogabb népeknél volt — nálunk töretlen út s kétes kimenetelű küzdelem. Íróinkra is illett amaz időben Belmontet francia költőnek éles panaszt kifejező mondása: „Dicsőség, adj egy darab kenyeret!“ ¹⁾

Ha Farkas S. a francia vagy angol nemzet fia lesz, egyenesen íróvá lehet vala: való érzésekkel telt szíve, élénk képzelete, mely gyújt és ragad, erős és jobbára nemes szenvedélyektől lakott lelke, melynek nemes bensősége leköt és hódít, irányának s az érzések és gondolatok kifejezésében korán nyert bámulatos könnyűsége, festőisége s gazdagsága, ki tudja hová vihették volna őt — illő életmódhoz mindenesetre! De Magyarországon amaz időben még nem volt hirlapi és tudományos irodalom, nem Akadémia és fizetéses akadémiai tagság. A könyvtárosok pedig azok voltak akkor

¹⁾ O Gloire! donnez moi du paine.

is, a mik nagyobbára ma — zsebők érdeke volt cselekedeteik de-lejtője. A magyar írók királya Kazinczy, akkor kezdette meg tudományosságunk számára kis birodalmát meghódítgatni, írói és olvasói népét öszszetoborzani. Íróink munkássága a bányászéhoz hasonlított, a ki úgyszólván elrejtve, látatlanul dolgozott, szorongató jelenben a biztató jövő számára. A magyar szellem termékei a völgyi ibolya képét viselték: mint ez lakó nélküli tájakon, felhagyott utak szélein vonja meg magát: úgy amazok is elszorva tünedeztek fel a hon egyik-másik rejtett zugából, hír- és névtelen emberektől származók — díjjok a nyugtató öntudat, kitüntetésük társaik becsülése, elérhető végcéljok az ébredező nemzet jobbjai figyelmének rájuk fordulása, megtisztelő rokonszenve volt.

A menyynyivel nemesebb egy író munkássága s maradandóbbak elért sikerei, mint a közhivatali és kisebb politikai pályák mulékony és gyakran prózai foglalkozása és eredményei: annál nagyobb méltánylás, szebb kitüntetés érte Farkas S-t zajtalan, de sikerdús írói életében. Iránta a figyelem és rokonszenv kísérletei s neve első látására azonnal felkölt, tehetsége mindenkit meglepett, a jók tapsoltak, Wesselényi barátjává vált, Döbrentei és Kazinczy bámulták, levelezésbe bocsátkoztak vele, költeményeket irtak hozzá, szóval: hivatali élete töviskoszorujába a tudomány és irodalom a méltánylás és tisztelet virágszálaít fűzte.

Farkas S. irodalmi s írói élete egymástól határozottan elváló három időszakra oszlik: első, az ifjúsági vagy zsenge kor, az ideálok, költészet és örök tartamuaknak vélt mulékony barátság-kötések kora; második, jeles külföldi művek fordítása által irányának tökéletesítése, az ó classikai, az európai művelt nemzetek íróinak s egyidejűleg saját nemzeti irodalmunknak alapos megismerése, szóval: a munkára való komoly előkészület; harmadik a realis munkásság korszaka; az első 1815-től 1819-ig, a második 1819-től 1832-ig, a harmadik ettől haláláig terjed.

Az első időszakban, még iskolái végezése előtt, olvasottsága híre s írói kísérletei Döbrenteivel és Kazinczyval, ezek útján b. Wesselényivel s az Erdélyi Muzeum írói körével ismeretségbe, levelezési viszoyba hozták. Ama két férfi ez időben a magyar nyelvnek és irodalomnak úgyszólván vándorló apostolai voltak; közepes írói tehetség sem kerülte ki figyelmöket: megismerkedtek vele, leereszkedtek hozzá, ha még tógában járt is, buzditás, a jövő szebb kilátásainak eléjük tárása által felébresztették bennök a tu-

domány és hazaszeretet érzését, útasították őket, maguk és a nemzeti irodalom barátjaivá avaták. Döbrentei és Kazinczy ez időbeli érdemei halhatatlanok!

Innen lehet és kell kimagyaráznunk mindkettőnek Farkas S. iránti rokonszenvét s fölöle való kedvező ítéletét. Lehet, hogy már ekkor sok ismerete volt s elmejárásából vontak jövő kifejlődésére reményébresztő következtetést, vagy tán — a mint Kazinczy írja — irányta tűnt ki valamenynyi más erdélyi kezdő felett; elanynyira kitüntették, hogy Döbrentei kérve-kért tőle valami közleni valót a tőle szerkesztett folyóirat számára. „Nagyon óhajtanám — írja levelében — hogy az Erdélyi Muzeumba valamelyik versedet adnád¹⁾ De ő szigorúan ítélte meg magát, irodalmi zsenyéjéből nem adott ki semmit, sőt a Szemerétől közölttekért is neheztelt. „A Szépliteraturai Ajándék“ 1821-ki kötetébe — írja egyik barátjának — a 75—76 lapon nevem alatt egy dialogus áll, melyet Szemere hirem s megegyezésem nélkül excerpált egy tanuló-kori próbálgató drámámból. Ekként adta ki még ugyan ő egy darabomat hirem nélkül, melyre egyszer sem fordíthatok pirulás nélkül; csak a fiatal korért bocsáthatná meg az olvasó ezeket“²⁾.

Maradt fenn irodalmunk e két agitatorától Farkas Sándorra vonatkozó néhány levél, melyek világot vetnek a közöttük ez időben volt viszonyra, az ő irodalmi foglalkozásaira, s a benne helyezett reményekről tiszta képzetet adnak.

„Igen nagy örömmel olvastam leveledet — így ir hozzá elevelek egyikében Döbrentei — mig Déváról Dédácsra kijöttem, mind ez vala kezemben; szép szív dictálta azt, s ideált ölelő lélek igazgatta. Kimondhatatlan gyönyörűségem van, hogy te engemet oly hangolón szeretsz. Szeress mindenkor. Barátod mint egy ör lélek kíván körülötted lebegni lépéseidben, s édes nyugalmának fogja tartani, ha bús néző-pontodat mosolygóbbá változtathatja. . . . Készen van — így folytatja tovább — egy episztola, melyet Hozzád Szebenben irni kezdtem, itt elvégeztem³⁾ Ha időm volna, most közleném veled, de sok a dolgom. Ez oka, hogy Dialogusodra is megjegyzésemet nem teszem meg. . . . A két Brutusz excellens darab. Mind olyanokban fejleni látni téged vágytam, s ime teljesedett. Abban elragadó, megrázó helyek vannak, s ne gyönyörködjem-e.

¹⁾ Döbrentei — hozzá 1817-i január 12-én Kolozsvárról irt eredeti leveléből

²⁾ Gedő Józsefhez 1828-n ápr. 30-n irt eredeti leveléből. ³⁾ Nem nyomozhattam ki, ha valahol megjelent-e?

hogy a vágyó ifju ezt hozta elé lelkedben? Így halad barátom, a lélek előmenetele; kell neki valamire támaszkodhatni, hogy szárnyalása merészebb legyen. . . . Eddig azt tanácsoltam, végezd minden iskolai tanulásodat jól, addig hagyd el a poézist. Azt megtevéd, s igen jól esett. Most arra kérlek, élj a poézisnek s készülj drámát írni. Brutuszod hagyja látni a ragyogó koszorut, melyet a játékszínen nyersz. Olvasnád Lessing Hamburgische Dramaturgiáját s dolgozzál. Most lelked s érzéseid a legnagyobb tűzben vivnak s ezen öszszecsapkodás, csak tisztán vezéreltessék, az alkotó órában halhatatlant fog szülni. . . . Dolgozzál egyebet is. Te nyughatatlan, örökké vivó érzésekkel vagy születve s valahányszor a vágyottének hangját el fogod találni, mindannyiszor egy üregét töltöd be szíved vágyainak s el fogod ezt is érni: *minuentur atre carmine cure* . . .¹⁾

Kazinczy ismeretes *emphaticus modorában* jós-ként szólt róla. „Litteraturánk — írja 1816 -n — bizonyosan elő fog menni; Erdélyben egy Bölöni Farkas Sándor nevededik annak nagy reményére; — — — már nem gyerek; verse még rossz, de prózája ki mondhatatlan szép. Nekünk ebben Schillerünk nevededik — — — szegény legény; báró Wesselényi megparancsolta fiának, hogy hívja asztalához minden napra. Képzeled, mit nyer az az én főkedven-czem ez által a jobb társaság tónjára nézve — — —²⁾).

A szent tűz Farkas Sándor — még akkor írói ambitio nélküli komor — lelkében, Kazinczy hite szerint, nem égett eléggé — még élesztetni kellett; így irta hozzá gyújtó epistoliumát³⁾.

Ha tekintetbe vesszük is, hogy a csaknem apotheosis-sal határos költeményben Kazinczy a nyelv reformator szól Farkas S.

¹⁾ Döbrentei 1815-n aug. 14. Dédácsról írt eredeti leveléből. — ²⁾ Kazinczy F. levelei Kis Jánoshoz Budán, 1832. Második kötet, 1891.

³⁾ Bölöni Farkas Sándorhoz.

Ragyogó futással kezdéd a futást
Olympiádnak síkjain, s a tömött
Sokaság Paeant kiált a nagy merőnek.
Hová futsz? Megállj! Itt az Euripidesz
Hermája, s a Götheé; s itt közöttük
A hármass istennő szent szobra kél.
Hullj térdre, lelkes ifju, s mondd az ígét:
„A szépet a nagy mellé!” Már repülsz?
El, el a határig, vagy ne, nagy merő!
El, el a határig! Vár a hős iker!

(Kazinczy Ferencz eredeti munkáiból, Budán 1826. Első kötet 151 lapról.)

által a magyar ifjúsághoz: mégis úgy hiszem, e dicsőítés nincs indokolva a csak imént említett két Brutusz című jámbusokban írt drámai töredék és a Szemerétől közlött két költeményi kísérlet tartalma által. Volt — úgy kell lenni — Farkas S.-nak sok ifjúkori műve, mik irói erejéről tannskodtak, miket D. és K. ismertek, de ő nyilvánosság elé nem bocsátott, sőt mint nézete szerint, megtartásra nem érdemeseket, hihetően elégetett... Kár, hogy e példát verselőink nem követik! ... Egyébként a megmaradtak életkorához illő irodalmi zsengek.

A második korszak első részét fordítással foglalkozásai töltötték bé. Döbrentei átlátta F.-nak a magyar nyelvvel bánásban ritka könnyűségét s szólamai és irálya vonzó szépségét, s 1819-n Don Carlos jámbusokban magyarra fordítására szólította fel. ¹⁾ Ugy látszik, nem felelt rá, mert még azon évben decemberben azon nyilatkozattal újította meg felszólítását, hogy ha ezt vagy Stuart Máriát magyarra fordítja, tíz ivért Trattner 100 forintot ad és kinyomatja. ²⁾ Farkas S. ezt és Werther gyötrelmeit lefordította s az elsőt Trattnerhez felküldötte; de az egy évnél is tovább késvén a kiadással, Döbrentei útján iránta megkérdezte, s húzó-halasztó felelete következtében azt viszszaakérte; Döbrentei küldötte le, s igen kérte Trattner nevében, nehogy elégesse, mert — úgymond — bár prózában, de jól van fordítva, s ha mindjárt nem is, kijő majd valaha. Ugyan ezt mondta Wertherről is. A Wertheriade — úgymond hozzá írt levelében Döbrentei — jó speculatio volna Trattnernek. Mintha látná, milyen örömet adják érette a leánykák három forintjokat, csak hogy sirhassanak rajta. ³⁾

Sőt úgy látszik, Farkas S. Staël asszony Corinna-ját is lefordította s Döbrenteit róla értesítette, mert az neki szerencsét kívánt. „Corinnának tapsolok — írja előbbi levelében; ez felséges román. S mennyit fog nyerni nyelvünk is kezében, ha Staël francia eleganciáját és kényességét mindenütt kiteszed. Örvendek édes Sándorom — írja tovább — hogy dolgozol. Már akár hogy s mint, még is csak a hazának szánt órák a legédesebbek — elnyomják az élet egyéb terheit.“ ⁴⁾

E fordítmányra Trattner hihetően figyelmeztették, s ő kiadására vállalkozott; mert Farkas S. azt és Don Carlost sajtó alá

¹⁾ 1819-n márcz. 20-n Maros-Németiben írt eredeti leveléből. — ²⁾ Ugyanazon évi decz. 22-n ugyan onnan írt ered. level. — ³⁾ Ugyanannak Vasvármegyében Ujfaluból 1821. aug. 20-n írt ered. level. — ⁴⁾ Az előbbi leveléből.

elkészítvén s az olvasónak egy előszóba foglaltan mutatván bé 1823 octob. 2-án mind kettőt — hozzá felküldötte. De úgy kell lenni, hogy Trattner nem állott szavának. Döbrentei leveléből az tűnik ki. „Itt veszed — így ir abban — az öreg Trattner számló jegyzését a betűk és a közönséges papiros mustrájával együtt. E papirosnál válaszs becsületesebbet; az 1 frt 30 kr. különbséget ne vedd tekintetbe. Sajnálám, ha elmaradna fordításod kinyomtatása . . . De ha már sűgővá lettél a játszó helyett, hozd legalább későbbben helyre. . . . Próbáld meg — írja folytatólag — az előfizetést. Én ugyan nem ajánlom, s abba — meg engedj — nem folyok bé, nincsen sikere. A correcturát igen szívesen megteszem.“ ¹⁾)

Egy év tölt el, Trattner mind késett válaszszal és nyomtatással. Farkas S. sürgette, de erre is közel egy év múlva kapott választ. „Az öreg Trattnerrel ma beszéltem — írja Döbrentei — Don Carlosod küldeni fogja vissza, s Corinnát se nyomtatja a maga költségén. Szép válasz úgy-e? Gyönyörű szerkentés a dolgozásra! Ha magad fizeted — írja tovább — két kézzel átveszi, ivét öt-százig közönséges papirosra 18 bankó forintért, posta papirosra 22 r. frtért, velinre 27 németért. . . . Corinnának elmaradni kár volna, te bizonyára jól fordítád. . . .“ ²⁾)

Különös helyzetbe jut, nem az önhasznót és önnagyazást, hanem a dolgok igazi értékét s a közjót néző ember az életben! Farkas S. ifju műveit barátai kérve-kérték kiadásra; ő nem látta arravalóknak s megtagadta: ekkor elvették s kinyomatták. Most midőn érett kora felé közeledett, s hasznosabbat dolgozni képes volt, nyelvünk fejtése, irodalmunk gazdagítása végett, barátai felhívására, három jeles művet ³⁾) ismert gyönyörű irányával nyelvünkre

¹⁾ Döbrenteinek Pestről 1824 márcz. 24-én irt ered. lev. — ²⁾ Ugyanannak Budavárból 1825 febr. 16-án irt ered. leveléből. — ³⁾ Az elsőnek czíme: **Az ifju Werther gyötrelmei.** Első és Második Rész. A kézirat másolati, de a részek czíme Farkas S. saját kézírása, a végső lap is egészen; a másolatot ő javította ki végig. Werthernek a második rész előtt álló s a fordító kezével irt érdekes jelszavát ide igtatom:

Szánssz? könnyezsz kedves ifju engemet,

Véded gyalázattól emlékemet.

Int lelkem méjjségéből tégedet

Légy férfi! ő ne kövesd léptemet.

Második: **Don Carlos**, irta Schiller. Az egész Farkas S. kézírása, úgy

átfordított, s mikor elkészült, a kiadó szavát megváltoztatta, Maece-nas nem akadt, Döbrentei — a ki 1815-ben ör lelkének mondta magát, 1821-ben tapsolt Corinnának — 1824-ben előfizetésgyűj-tésre nem ajánlkozott; Kazinczynak, ki tíz év előtt magasztalta pró-záját, most alig ha volt tudomása mindezekről, s Wesselényi — a gazdag főúri barát — hallgatott. . . . Wertherért még található ment-ség — érzelgős irányáért elítélték. De ez ítélet csak a regény tár-gyát illetheti, a nyelvet nem. Hogy a magyar közéletben és felsőbb társaságokban a Werther-féle regénytárgyak ismerésére és olvasásá-ra ennek daczára amaz időben a hajlam meg volt, nem tagadható. Ha magyar fordítás nincs, olvassák németből. De ily irányu magyarul ol-vasható regény a magyar irodalomnak számtalan nő olvasót fogott volna szerezni. Valóban ennek sikerült magyar külsője, e regénynek magát behízelgő sajtóságos neménél s hangulatánál fogva nyelvünket s a sziv poézise szótárát sok szép formával bővítette volna. Farkas S. mindezen fordítmányait Kolozsváratt sokan irták le, s számta-lanon gyönyörrel olvasták. Egyébiránt Werther más — a Farkaséhoz nem hasonlítható — fordításban nyomtatva csakugyan megjelent. ¹⁾

A más két fordítmány maig nyomtatatlan, nyelvünk kárára, mi által az sokat nyert s a magyar szépnem érzés- és ismeretvi-lága tágasbodott volna. Farkas S. nyelve az erőt és olvadékonysá-got, a szelid érzeményeket és duló szenvedélyek kifejezéseit, a gondolatárnyalatokat s a képzelődés csapongó játékát oly mesteri-leg egyesíti s hozza összhangba; nyelve, szólama, mondatalkotása pedig oly tős-gyökeres magyar, hogy lehetetlen rajta idegen nyelv-formáknak s kiejtésnek egy izecskejét, sőt csak árnyát is észre-venni. Hogy az olvasónak képzelete legyen egyfelől erről, másfelől, hogy korunk önzésbe s elfásult érdeketlenségbe merült fiai és le-ányai lássák a valódi barátságának már csak az ó görög és római történetekben fentartott tündöklő példáját megújulva két nemes férfiban, íme ide igtatom azon **előszót**, melyet Farkas S. Viski

látszik, az eredeti. Harmadik: **Corinna** vagy **Olaszország**, irta M. Stäel Holstein. Francziából fordította Bölöni Farkas Sándor. A három rész három kötetben. Fordító saját keze írása kezdettől végig. Ez előtt áll a hátrább 279 lapon levő előszó. Mindenik a kolozvári unitárius főtanoda könyvtárában, Farkas Sándor-féle könyvtárban van.

¹⁾ Az ifju Verter Gyötrelmei. Göthéből. Fordította K. S. S. K. (Kis Solymosi Simó Károly) Pesten, Petrózai Trattner János Tamás betűivel s költséggével, 1823. 8-erét 1—155 ll.

Elek elhalt barátjának még életében tett ígérete szerint kiadni szándékozott könyve elébe irt, és az ugyanennek irt **szomorú jelentést.**¹⁾

A mi Farkas S. irodalmi fordítmányaival csak ím most az olvasónak úgyszólván szemei előtt történt, oly éles elméjű s erős ítéletű emberben mint ő, szükségképpen és lelki tétovázás nélkül fel kellett költeni ama reflexiot, hogy miután irálta a kellő csint és szükséges ízlési tisztultságot és emelkedettséget elérte, most már magát az írói munkásság magasabb, nemesebb s gyümölcsözőbb ágában kell gyakorolni s kifejtteni erejét, ha lelkének igaz örömet szerezni, a nemzetnek használni akar.

¹⁾ Ime az előszó:

Elhunyt Viski Elek barátom árnyékának!

Ime teljesitem kívánságod! Mint a szent földre vándorlóknak buzgó fogadkozásai bétöltése, enyhületet ad lelkemnek, hogy minekutána elhunytál is, tisztelve kívánságaid, Corinnát és Don Carlost, melyek barátságunknak sok kedves órát szereztek, kiadhatom, s oh csak árnyékodnak szentelve már, még egyszer igaz jussal megszállíthatlak örök-nyugtodban. Fogadd el barátodnak még ezen könnyyek közt szentelt áldozatját is, az angyalnak sohajtását a halandóban! Halld meg szavamat még egyszer az örökkévalóság ajtajánál, hogy ez a csepp is itt ne maradjon a föld örömpoharából.

A ki úgy tudott szeretni, mint mi egymást, a kinek szívet és lelkét egy barát rendíthetlen bizodalma tölti egészen bé, s minden tette és gondolatja csak érette van, — csak az találhatja az aggodalmakkal teljes életet oly szépnek, mint a mindenható akarátja lehetett. — Te valál az élet viszontagságaiban igaz társam, ki szeretettel egészen bétöltéd lelkemet; te valál magánosságim gondolatja, haza vágyásim célja s éjjeleimnek álma, ki úgy álltál mellettem, mint egy Cherubim az Istennek zsámolyánál. — A ki így szeretett, csak az ítélheti meg, mely kínos az egyedül maradottnak, midőn sohajtásai a sötétbe merülnek el, midőn nincs ki viszszaechozza szíve örömének s csüggedelmének hangját, midőn nincs, ki kezét héven megszorítsa a bánat s az öröm órájiban.

De az örök végzések könyve nem halandó nyelven van írva. Ki foghat meg téged o Teremtő, ki az égnek zivatarait elviszed a mezők felett, s a burjánok közül virágokat tépsz ki? Sokszor fogják könyhullatásba elfáradt sohajtásim meggyepesedett sirodon a fűvet ingatni. O akkor árnyékodat keresi epedő szívem s tanácsod s ömlő-szíved után esdekel barátod! — Nyúgodj békével o kedves megboldogult, míg én is utánad epedő szeretetemmel keresztül virasztva a sírhalmok éjszakáját beérlek örök-nyugtodban. Fogadd el addig ezen áldozatom, te, kit könnyekkel kísértem az égbe, hogy megnyúgodjék a te barátod, mint az álmaiban hánykodó Achileusz a Patroklosz sirja felett tett áldozat után. . . . **Kolozsvárt, 1823. october 2-án.**

Ez igaz fájdalommal vegyült baráti kegyeletnek forrásával ismertet meg s az előszó tartalmát, a kesergő szív bánatkörét mintegy kiegészíti eme **szomorú jelentés:**

E reflexio megszületett s gyors határozatra birta őt. És itt állott be írói életében a második időszak utolsó része. Szenvedélyes szorgalommal kezdte tanulmányozni sőt ritka önmehtagadással megszerezte a francia és német irodalom kitűnő íróinak műveit, valamint a jeles angol, olasz és spanyol műveket is, s azokat előbb német és francia fordításban, később eredeti nyelven olvasta. ¹⁾ Ha igaz, hogy az embert barátjáról, a tudóst olvasmányairól ismerhetni meg legjobban: úgy Farkas S. könyvtára becsesb kincseinek egyszerű átpillantása meggyőzi az olvasót arról, hogy itt egy komoly lelkületű tudóssal áll szemben, a ki a tudományt értéke sze-

Elszórja a születés korának nem kedvező halál a csecsemőt, az ifjat, embert és vént; — a nagyravágyó, buzgón érző szívet elhervasztja — a szeretet híjában öntözi könnyeivel a visszashivhatatlant!

Mindenikben veszt nagyobb vagy kisebb mértékbe a státus. De a vén már bévégzette, az emberkort ért megtette lépéseit arra, a mit a közönség tőle várhatott. Elhallgatva a csecsemő bizonytalan csirát, a jót ígért ifjuban van a közönség fő vesztese; mert e még csak kezdett, semmit sem végezhetett — minden képzelt jó remények elvesztenek benne.

Rettegi **Viski Elek** sok készüllettel, esmerőinek kedvességgel, véreinek gyönyörűséggel, előljáróinak megelégedéssel mutatta volt be magát a köz szolgálatra. S imé az ő 28-ik esztendei ifju korának is nem kedvező halál, mindezeket ezen folyó junius hólnap 17-ére virradólag megfojtá. — Menynyire egyezzek az ifju is a vénnel, egy újabb példa: testi részei ezen holnap 18-án délutáni 5 órakor a több elnyúgott vének és ifjak közzé tagnak vitetni.

Milyen bizonytalan az élet! milyen megszagató egy jó ifjunak elhunyt! búsan lepi meg ez a gondolat a szívet, melyben az örömek ilyenkor mint egy sirba elhervadva fekszenek, mint az őszi köd a temetőt. Ifjak! tisztos öregek! s minden koron s rangon levő ember-társak! kiknek van vagy egy kedvesetek, kitől való elszakadás fájni fog, vegyetek részt ezen fájdalomból, s a kedves halottnak a megirt időben tegyétek meg a tiszteletet — reá nézve utolsó. Hát egy ártatlan ifju halála nem érdemelne-e meg egy könnyecppet? A munkásság nélkül hagyatott test nem érdemel-e meg egy sirig való kikisérést? 1823.

¹⁾ Könyvtára legelső cathalogusa 1825-ben octb. 16-kán készült el, abban im e könyvek vannak, mind a jobb és szebb kiadásokban, különállólág, s e felett: *Classische Cabinets-Bibliothek* czimű százat meghaladó gyűjteménye a régi és új világ remek íróinak. Görög *Classicusok*: Homer. — Római *Cl.* Horatius, Virgilius, Ovidius, Seneca. — Angol jeles írók: Shakespeare, Byron, Milton. — Francziák: Voltaire, Rousseau, Volney, Molière, Jean Paul, Boileau, Racine, Staël aszszony, Montesquieu, Rochefaucalt, Lafayette Amerikában (Levasseurtól.) — Olaszok: Tasso, Dante, Petrarcha, Ariosto. — Német jeles írók: Göthe, Schiller, Lessing, Klopstock, Kant, Herder. — Spanyolok: Calderon, Camoens.

rént becsüli, tudományos czéljaival és eszközeivel tisztában van, a ki a classikai ó valamint európai új irodalmakat ismeri, s a tudás és ismeretszerzés kulcsát bírja. Hátrább munkássága méltatásakor lesz szó arról, minő befolyással voltak gondolkozásmódja, lelkülete s jelleme alakulására ez olvasmányok. Most csak néhány adatot hozok fel fenmaradt eredeti leveleiből annak bizonyítására, mennyire becsülte a régi classicusokat, mily szenvedélye volt a jó könyvek szerzése, s mily ügyesen biztosította magát a könyvárusok zsarolása — a tudománykedvelők e nemzedékekre átszálló átka—ellenében.

„Küldöm — írja egyik könyvszerző tudós barátjának — Burján cathalogusát. Mely sok szemét könyv! S ezekért a sok drága classicusokat Erdélyből kihordja; Dotesz zsidó ¹⁾ és Burján ²⁾ sok régiségtől megfosztották a mivelődésben visszamenő Erdélyt.“ ³⁾ „Burjánnál hazugabb művész nem igen lehet — írja egy másik levelében. Tilsch is nagy csaló; de én úgy zabolázom zsidóságát, hogy a könyvárusi cathalogusokat viszem magammal, az ő perczentjét felvetem s így fizetem ki. Rajtam — úgymond tovább — nem veszen sokat, mivel tudja, hogy a bécsi cathalogusokra figyelmezek s mindennek tudom perczentjét.“ ⁴⁾ Más alkalommal kedvencz olvasmányairól nyilatkozik ugyanazon barátjának. „Megérkezett — úgymond — Göthe munkáinak öt első darabja, mit az öreg maga ad ki negyven kötetben. Már ezekben sok szépet találtam, mit eddig nem ismertem. Göthe nekem kedveltebbjeim közé tartozik, s szinte elhanyaglik mellette minden német író.“ ⁵⁾

¹⁾ A közeletben Totis néven volt ismeretes e század első negyedében, budai gazdag ékszer- és régiségárú, a ki az erdélyi fő uraknál még azon időben fennlevő történelmi és nagy belbecsű régiségeket, drága gyöngyöket, antik ékszereket, fegyvereket satb. felszedte s külföldre kihordogatta. Örökösei ma is Budán élnek. — ²⁾ Burján Pál egykor becsült könyv-antiquarius volt Kolozsváratt; leleményes ügyességénél fogva meg tudott szerezni jó pénzért bár mit, a mire a magyar tudósnak és gyűjtőnek szüksége s elegendő pénze volt; s ez irányunkban érdem; de viszont megszerzett elszegényültektől, s a tudományt nem becsulóktól a német, francia és angol vagy más antiquarius számára is mindent, s ez utóbbival irodalomtörténetünknek s muzeumainknak néha valóban kárt tett. De azért az irodalom és kivált régiségek minden barátja mégis áldja emlékét. Bár adta volna Isten kutató és gyűjtő szellemét s régi irodalmunk iránti nemes szenvedélyét valamelyik újabb könyvárusunknak örökségül! — ³⁾ Gedő Józsefhez 1828-n márcz. 24. irt ered. lev. — ⁴⁾ Ugyan ahoz 1828-n aug. 11-n és decz. 16-n irt eredeti leveleiből. — ⁵⁾ Ugyan ahoz 1828-n decz. 16. irt ered. leveléből.

Legjellemzőbb azonban Horatius egy angol kiadásáról tett nyilatkozata. „Nem állhatom meg — így ír fennebbi barátjához, hogy egy nevezetes litteraturai örömemet meg ne irjam. Nekem Horatius és Shakespeare levén legkedvesebbjeim, eddigelé néhány Horatiusom volt, de most egy aszszonyság ajándékából Pine Horatiusához juték. Nem tudom — mond folytatólag — mit tart kedves barátom Horatiusról s ha ismeri-e e kiadást? Horatius munkáit Londonban adták ki a világon még eddig a legpompásabban 1733-n,—gyönyöggel díszítve réztáblákra véste Pine Tamás. ¹⁾ Ebben semmi nota nincs, de a legnagyobb elegancia, elefánt regálon; minden Oda s minden más darab homlokán és végén a legszebb Gemma, a mi a Muzeum Herculanum Milanoense és Montfauconban van, ebbe a legmesteribb kézzel fel van véve. Inkább el-lennék egy telkem, mint e nélkül. Pine-nek egy más példányát a mult esztendőben Wes-selényi egy angol loval vevé meg Kendeffy-től.“ ²⁾

Az ó classikai és külföldi új irodalmak remek termékeinek e szenvedélyes kedvelésével Farkas S. a nemzeti irodalom iránt mély hajlamot s érdekeltséget egyesített. És ebben különbözött ő kora más férfaitól, kivált a főranguaktól, kik szintén megszerezték s kedvvel olvasták a római classicusokat, hozattak német és francia könyveket, de nem méltatták kellően a nemzeti irodalmat, nem jártatták s olvasták a magyar folyóiratokat. Magyar könyv-vásárló s magyar könyvtár hazánkban akkor feltűnő ritkaság volt.

Igy el van véte a gyakorlati irányu fejlődés útja. Ez a hazai műveltségtől félre, elmúlt ezredek életkörébe visz, mi által egyoldalukká válván: midőn miatta a jelent mellőzzük mi, egyszersmind önmellőztetésünket s a haladó világ élet- és munkaköréből kiszakadásunkat, elszigeteltségünket idézzük elé. Az ó classikai irodalom ama letűnt korszaknak szeretetreméltó jellemeivel s oktató viszonyaival és történeteivel ismertét meg; előttünk látjuk a régi szabad népek szabad intézményeit, polgári erkölceik ős erejét, a tudás majd minden ágában kivivott nagy eredményeiket; gyönyörű nyelvök s fényesen egyszerű eszméik megbűvölik a lelket: Socrates és Seneca bölcsészeti axiomái, Homerosz és Horatius poézise hangjai mintha egy felsőbb világ köréből zengenének felénk, magukkal ragadva el-

¹⁾ Horatii Opera Omnia (Aeneis tabulis incidit Thomas Pine cum Gemmis . . .) Londini, 1733 satb. az 1825-ik évi Cathalogus 360 tételszáma alatt e könyv becsára 100 ftra van téve ezüstben. — ²⁾ Gedő Józsefhez Kolozsvárról 1828-n decz. 16-n írt eredeti leveléből.

ámult képzelődéseinket. Nem tagadhatni, a classicus írók olvasása bizonyos antik jelleget kölcsönöz az észjárásnak, szabatosítja az irányt, megtermékenyíti a lelket. De a nemzeti irodalom az, melynek aztán ez alapot acclimatizálni, polgáriasítani s rajta tovább kell építeni. Az eszmék ama cosmopolitikus régiségére a hazai előadás és feldolgozás nyomja a jelenkoriság bélyegét s ez által kétszeresen vonzóvá teszi. A nemzeti nyelv bája az élet friss színében mutatja fel, a korszellem zománczával vonja be amaz eszméi szépségeket; ekként ama nagy népek szív- és lelki élete a mienkkel olvad össze, az ő hazaszeretetők s erényeik varázsában a mienket képzeljük, küzdelmeikben a mi küzdelmünk újul meg, a költői babérok s hősi cserkoszoruik mintha a mi hálántékainkon csüggenének, szóval: mint az elhunyt századok műrégiségi tárgyai arany keretben a szemre és kedélyre — oly hatást tesznek a mai idők szép formáiban megjelenő ó-világi nagy gondolatok a mai kor fogékony elméire.

Farkas S. lelke örömmel társalkodott az ó-világ imént említett nagy emberei valamint Rousseau és Voltaire, Göthe és Schiller láng lelkével; de szíve minden verése a nemzeti irodalomé volt. A szív megdöbben, midőn irodalmunk elmaradottságáról beszél, vagy örömében repes lelkünk, ha Igaz Sámuel hazafias érdemeiről szólva mintegy a nemzet háláját fejezi ki, vagy a mikor Kölcsey irányának s Széchenyi lelke és vállalatai nagyságának magasztalásában nyelve áradozik! Ő a gyenge testalkatu, életét jobbadán betegeskedve töltő férfi apostolként ír és fárad irodalmunk érdekében: annak barátokat szerez és őket tanácsolja, maga tesz és költ, másokat buzdít, ő minden szépre jóra vállalkozik, szűk jövedelméből könyvtárt állít *) s könyveit grófnak és bárónak, nemesnek és szolgának, tudósnek

*) Könyvtára lajstromának 1825-n oct. 16-án 276, egy más 1830-ki oct. 10-én bevezetett lajstromának 404 tételszáma volt, némely alatt azonban encyclopoediák, Schiller 24, Göthe 40 kötetes műve, Hebe 5 évről, Aurora 14 évről, Urania 2 évről, Felső Magyarországi Minerva 4, Koszoru 4, Élet és Litteratura 4 évről, Aglája 4 évről, a Cabinets-Bibliothek című gyűjtemény 100 kötetet meghaladott. Meg voltak: Révay, Kazinczy, Berzsenyi, Dayka, a Kisfaludyak, Fáy, Virágh, Kis János, Igaz Sámuel kiadványai, továbbá: Kovachich, Benkő, Bod, Bethlen, Wallaszky, Gyarmathy sat.

Második lajstromában már új nevek fordulnak elő: Vörösmarty, Bajza, Wesselényi, Széchenyi, a történetírók közül meg volt: Bonfini, Katona, Istvánffy, Pray; meg volt a Tudományos Gyűjtemény, Arpadia, Erdélyi Múzeum sat. Mikor Farkas S. halála után az unitárius főtanoda átvette e könyvtárt, volt 961 kötet, a beírás 1840-ig terjedett, az utolsó 494 tétel alatt: Pierers Universal-Lexicon oder Encyclopoedisches Wörterbuch volt.

és tanuló ifjunak, nőknek és hölgyeknek — a ki olvasni kíván mindenki-
nek — díj nélkül kölcsönzi ki olvasás végett¹⁾, egyedül a magyar könyv-
volvasás terjesztése s az irodalom megszerettetése céljáért. A könyv-
kiadók buzdításaul könyvárussági tiszteletbeli köteleességeket vesz
önként vállaira: eladásra könyveket vesz át tőlük, kiosztogatja jó
embereinek, elküldözi vidéki barátaihoz, azokat a megtartásra rá-
bírja, értéköket béveszi s beszámolja, az evvel járó költséget és
kárt fedezi sat.

Gyermekded örömmel beszélte el s irta meg bizodalmasainak,
midőn a magyar országgyűlésen a nemzeti nyelv, az Akadémia és
más hazai ügyek érdekében Széchenyi és Wesselényi legelsőbb
felléptek s a reform-mozgalmakat megindították.

Azonban mindezeket híven tükrözi vissza barátjaihoz irt s az
elégettetés sorsától megmenekült néhány levele

Egykor egy pár magyar irodalmi termékről írván: utoljára
Széchenyi „Lovakról“ irt munkája magasztalására fakad.

„Urania megérkezett — úgymond — csekély productum, s
Hebet nem pótolja; hanem mivel szándéka minden magyar perio-
dicus írást megszerezni, hozatni fogja, ha el nem hal, mint As-
pasia, . . . Ujra hozatja — írja tovább — a Tudományos Gyűj-
teményt; Thaiszt megunta volt; de úgy látja, Vörösmarty mint egy
új monárcha egészen elbocsátotta a régibb írókat, s jobb izlésűe-
ket veszen fel . . . Nem lehet meg nem írnia — mond ismét to-
vább — azon örömét, hogy emlékezte szerént még soha egy ma-
gyar könyv is nagyobb béhatást nem csinált Kolozsvártn, mint gr.
Széchenyi munkája a L o v a k r ó l. Ezt egy néhány urtiakkal meg-
ismertette s példányokat hozatott belőle. Bámulás, elragadtatás
és elpirulás közt, valóságos dühvel olvassák ezek Széchenyit. Ily
embertől megjelent munka, ki Magyarország és Erdély első if-

¹⁾ Könyvei kiadásáról rendes könyv-vitele volt, kezdődik 1832-ön márcziusban;
a legelső kivett könyv: Approbata Constitutio, Lóversenykönyv, Casinó
Regulája — kivette gr. Béldi, a legutolsó: Corinna fordítása, kivette Bras-
say, Lehozkyt Gebbel novemb. 3-án 1841-n. A könyvkivevők közt vannak:
gróf Kun, prof. Szilágyi, gróf Toldy, Major Pochánszky, gróf Wass és
gróf Wassné, Gedő, Gyergyai Ferencz, Bíró Miklós, báró Wesselényi,
gróf Teleki Domokos, professor Sebestyén Gergely, gróf Bethlen János, gr.
Mikes, Incze Mihály reform. pap, Császár, Stancsis, Nagy Elek, cath.
lyceumi professor Hornyai, Kovács István, Kriza, gr. Teleki Sándor; elő-
fordultak: Anikó, Károlina sat. nőnevek. Farkas Sándor háza s könyv-
tára egy kis szellemi gyű-pont, úgyszólva ingyen kölcsönző Casinó volt.

jainak értékekkel és tudománynyal tónust ad s magyarul! oly virágzó és lelkes nyelvvel, melyhez kevés író t hasonlíthatunk! ennyi tudománynyal s nemzeti közérzéssel! Ezek elbámitották a hetykeséghez szokott s mindent csak a születéssel elérni kívánó ifjakat s pirulva döbbennek meg semmiségöken. Ezen munkának már is töméredek behatását tapasztalja, s akár mely classicus magyar író is azt véghez nem vihette volna, hogy elkényesedett henye uraink ily kellemmel olvassák, s magyarul olvassák!''¹⁾

Máskor megküldvén ugyanazon barátjának b. Wesselényi Lovakról írt munkáját mint figyelemre méltót, azon okból, hogy még kerábban a gr. Széchenyi ily tárgyú könyvét is ugyan általa már bírja — szomorú de hű képet ad irodalmunkról. „Valljuk meg csak — úgy mond — igazán, hogy a mi litteratúránk eddigi productumai olyas valamik, oly édességek, oly hizelkedések a nemzetnek, s a maga erejét próbálgatásnak oly magahitt szüleményei, melyek valóban eddigelé csak NEKÜNK enthusiastáknak tetszhettek! S ezen constitutionalis litteraturai harc, melynek interesséjébe MINKET passionk, ismeretségiünk szövődéke, litteratúránk journalismusa — — — s időkorunk árja bele sodort, tetszhetik-e másnak, mint nekünk? S hány productumot állítunk elé, ha Himfyt kivesszünk, melyet a mívelt úr és polgár, ahev érzésű ifju, a hideg hivatalbeli és a kényesb érzésű asszony is csupa olvasás kívánságából olvasson? És éppen ezért tartom — írja tovább — nevezetesen Széchenyit és Wesselényit, mert oly házaknál olvassák, hol talán imádságos könyven s contractuson kívül egyéb magyar írást nem olvastak. A nagyoknak — úgymond — egy részét csak interesséjekkel s újságkivárással lehet magyar olvasásra szoktatni, s ez a két könyv tökéletesen megtette a maga hatását. — Találni fog abban barátom — írja ismét tovább — mint nem lóismerő is oly vonásokra, melyek szívéhez fognak szólni. S ennek behatása van másokra is, mert az authoritás is hozzájárul. S mely velős nyelv az oly embertől s mily grammatikai praecisioval, ki a nyelvet nem tette studiumává. . . . B. Wesselényi soká volt nálam Pestről jöve, sok, igen sok szívemhez szólót beszélt azon módokról, melyeket ő és Széchenyi a nemzetiség ügyében tettek s tenni szándékoznak; panaszkodt arról is, hogy a magyar Akadémia statutumai megrekedtek; de ősszel bizonyosan diaeta leszen (sept. 29) s ebben hatal-

¹⁾ Gedő Józsefhez Kolozsvárról 1828-n ápril 30-án írt ered. leveléből.

mas motiók lesznek. Gr. Széchenyi most dolgozik — jegyzi meg tovább — egy nevezetes és a mostani szükségünkhöz a legszükségesebb munkát: A Nemzeti Hitel (National-Credit). A mit belőle láttam s a mit Wesselényi elbeszélett, éppen mintha szívemből volna kiírva. Ezen tárgyról én sokat elmélkedtem, de se nyelvet, se formát nem tudtam adni gondolataimnak. S mely meglepő nekem itt magamot látni? Széchenyi classicus ember, s oly sokoldalú ismeretű, tudományu és szakértő ember, hogy elég hálát nem adhatunk ily emberért, ki méltó tanácsadója Magyarországnak. Ezen esztendő végén kijő a munka¹⁾.

Pestről le-jöttében felkereste Döbrentei — írja Farkas S. egy másik levelében — s egyebek közt beszéltek Széchenyiről is. Most újabban elragadtatással ír róla barátjának. „Ah ez a Széchenyi halhatatlan ember! Azt a sok szépet, a mit róla hallok és tudok, nem hittem egy emberben mind felfedezhetőnek. A nemzeti hitelről írt munkája már készen van, s ha keresztül mehet a cenzurán, nem sokára látjuk. Iskola-tlan genie — ez a főbb vonása, mondja Döbrentei, de oly genie, mely bámit és ragad²⁾).

Egy harmadik levelében, a szeretetről szólván barátjának, fölébe helyezi azt minden földi örömmek, dicsőítéi könyvolvasási és irodalom-pártolási nemes szenvedélyét, ihletve szól az előre törő Magyarországról, a könyvek megszerzésében segélyét igéri, habár — úgymond — Igaz Sámuel könyvkiadó vagyoni bukása neki nagy veszteséget okozott; levelét irodalmunkra vonatkozó egy általános észrevétellel zárja be, mely úgy látszik, azon célra irányult, hogy magában és barátjában a nemzeti irodalom iránti érdekeltséget fokozza.

„Las Casas³⁾ és Corinna⁴⁾ nekem sok örömet szereztek hajdan. Férfi korhoz közelítek, s a mint az élet csalódási tünedeznek, minden nap valóbbnak találom, hogy az élet minden hiúságát, minden fényjét csak a szeretet éli feljül.

„Nem tudom megmondani, mily öröm nekem, hogy barátom uram még mind megtartotta litteraturánk iránt való szeretetét. Az élet minden szenvedelmei elhagyogattak, változtak s lankadtak bennem; de ez az egy soká elnémulva ugyan, de soha el nem lankadva adta életem legszebb örömét. S mely öröm is ez! Kinézésem, vagy-

¹⁾ Gedő Józsefhez 1829-n márcz. 30-n írt eredeti leveléből. — ²⁾ Ugyan ahoz Kolozvárról 1829-n aug. 14-n írt ered. leveléből. — ³⁾ I. Napoleon Szent Ilona szigetén folyt életének története. — ⁴⁾ Evvel az olvasó már ismeretes.

nom és egészségem annak lett áldozatja, de még sem kívánnám feljül élni, ha valaha csüggednék ez iránt. Örömmel olvasám végig — így folytatja tovább — a napokban a magyarországi diaetai protocollumokat s elteltem örömmel, mennyi lépések tétettek a nemzeti intézetekre: 255,600 for. ezüstben gyűlt össze a magyar nyelv Akadémiája felállítására s junius 1-n fogja tartani a társaság első gyűlését. Mely fényes kinézés a jövődre! Ezen kívül majd egy millió ajánlatott több nemzeti intézetekre.

„Örömmel írom ezeket, mert tudom, hogy engemet értő szívhez szólok. . . . Ezután litteraturai commissariusságát ajánlja fel. Igaz Sámuel barátja — úgy mond — a Hebekből minden évben küldözgetett neki több példányokat, vállalta volt, hogy százát minden évben eladja; de nagyon megcsalódott a közönségben, s majd fele rajta maradt. Ő meghalt, vagyona crida alá jött, a bécsi Magistratus nyakába ítélte a Hebeket nála levő pénzében. Sokat vesztett — jegyzi meg részvételteljesen — a haza Igazban, de sokat vesztett ő, ki őt példátlanul szerette. Ő tökéletes áldozatja lett vagyonával s életével litteraturánknak!

„Két nevezetes jelenés vala — így ír tovább — a Hebe és Aurora litteraturánkban, és ezeknek sok hasznok volt; mert legalább Kolozsváratt ő mint árussa sok oly házhoz béjavasolta, hol addig magyar könyv nem forgott, s legalább a szép képeket általforgatták. De minden eddigi időszaki írásokat feljűlmult az: Élet és Litteratura. Nem győzi — úgymond — csudálni s tanulmányozni a Kölcsey szép nyelvét. Az összes írók közül senki dicsőségét úgy nem irigyl, mint a Kölcseyét. S ki is mérközhetnék vele izlés,- kritika,- nyelv- és képzelődésben!“ ¹⁾ Ez időszaki írást egy évvel későbbben is legjobbnak itéli, csak hogy — jegyzi meg — a személyes mocskolódás abban is ne terjedne! ²⁾

Nyelvünk térfoglalása s biztos nyelvszabályokra fektetése érdekében való élénk törekvéséről egy pár rövid de jellemző adat tesz tanuságot. „Döbrentei — írja egyik levelében barátjának — az aszszonyi egyesületnek is actuariussa lett Pesten. Átok alatt meghagytam, hogy a magyar szót oda is hozza be.“ ³⁾ Egy más levele mellett elküld ugyan annak némely journalistikai dolgokat, melyekről — úgymond — azt hiszi, hogy érdekelni fogják; közte volt egy tőle dolgozott új magyar étlap. „Az ételczéduláról azt jegyzem meg

¹⁾ Gedő Józsefhez 1827-n octob. 9-n írt eredeti lev. — ²⁾ Ugyan ahoz 1828-n decz. 16-n írt ered. lev. — ³⁾ U. ahoz 1829-n márcz. 11-n írt ered. lev.

— írja egész naivsággal — hogy ezt a Döbrentei által neki küldött pesti casino czédulája után én componáltam, s már most szenvednem kell az asszonyoktól a rossz rend miatt. De örvendek még is, hogy Kolozsváratt a legelső magyar ételczédulát folyamatba hozhattam. Nem képzeli barátom, mennyire hiszem én, hogy az ilyenekkel többet tehetek az egészre nézve, mint egy theoreticus munkámmal tehetnék.“¹⁾

Révai nyelvtanáról s az Akadémia küldetéséről sajátágosan nyilatkozik. „A Révai Elaborator Grammaticáját — úgymond — meghozatta már harmadszor; végig forgatta, verbumaival megint oly confusioba hozta, mint mikor legelőbb olvasta. Az idő megmúttatta, hogy 1805 óta számtalan reguláit megváltoztatták a nyelv euphoniájáért, s ohajtotta, hogy még sok rabszolgás rendszabásait a jobb írók megváltoztassák. Még messze vagyunk — így folytatja — a jó grammatikától. Negyvenkét magyar grammatikát számlálunk Sylvestertől fogva, s ő — úgymond — még egyikkel sincs megnyugodva. Szemere mutatta volt hajdan neki holmi grammatikai előkészületeit s jegyzéseit, de akkor unta azt, s untatta őt is; de most ohajtaná, ha a nemzet ezen szükségén segitene; mert csak ő tehetne nevezetést oly philosophiai s aesthetikai izléssel mint a melylyel bir, s nem mint a borzos Beregszászi, ki a világon egyéb nem volt grammatikusnál s hozzátéve a legparasztabb izlést s alattomos tudákos gőgöt. A magyar Akadémia nem fog ezen tárgyban sokat tenni. Ohajtaná is — így végzi levelét — hogy az Akadémián kívül való ember tenné ezt, s az csak approbálná, különben a Richelieu erőszakos kora következéseit éadjuk.“²⁾

A nemzeti nyelv és irodalom oly hő pártolása, annyi írói készség mellett, mivel Farkas S. birt, s az immár tett kísérletek után, szinte megfoghatatlannak látszik, hogy mióta forditmányai kiadásával fennakadt, munkásságának nyoma nem látszott; nem, de azért folyvást munkálkodott. Gedő J.-hez irt levelei egyikében említés van arról, hogy Kelemen János barátjával a *Közhasznú Jegyzések* kiadását Pethe Ferencztől 1828-n át akarták venni; de azon kérésökre, hogy az elrendezésben és nyelvben semmit se igazítgasson, nem állott rá, ők pedig nem levén megelégedve az ő betyáros nyelvével, szándékuk végrehajtását félben hagyták.³⁾

¹⁾ Gedő Józsefhez 1829-n márcz. 11-n irt ered. lev. — ²⁾ Ugyan ahoz 1828-n decz. 16-n irt ered. lev. — ³⁾ Ugyan ahoz 1828-n márcz. 24-n irt eredeti leveléből. Ennek következtében Gedő Kelemen ki-létéről tudakozódott;

Nevezetesebb volt ennél Erdély Történeteinek megírása, a min néhány évig dolgozott. Ennek Döbrentei egy 1828-ki levelében van nyoma, meg egy másikban, melyet 1836-n Farkas Sándor írt egyik barátjához, de fenn van az eredeti kéziratból 63 fél-félfoldalra írt ív. . . . Farkas, úgy látszik, megírta Döbrenteinek történetírásra készülését, mire attól egy álmélkodással teljes levelet kapott. „De hát historicussá miként levél — kiált fel levelében — ezt nem fogom fel. Te csupa hév, fenjáró gondolkozásu, és a mit feltevével magadban, attól nem könnyen megváló, holott a történetírónak indifferens embernek kell lenni! Hanem ha tiszta-lelkűségeddel, forró képzeléssel összekötvén azt a hideg politikus szemet, mely a cabinetekben dolgozik, szerencsés elegyedést nyersz, a mit a korhaladta tapasztalásaink elé szoktak hozni bennünk, akkor ugyan fejet hajtok előtted.“ ¹⁾ 1836-n Farkas S. maga írta egyik barátjának, hogy betegségében megint Erdély történeteinek megírását vette elé. „Hajdan — így szól — néhány esztendeig csak ennek szenteltem volt magamat; de minél tovább haladtam, mindinkább éreztem feltételelem temérdek szövevényességét s hálátlanságát. Most újra kezd gondolatom tárgya lenni a háládatlan munka, de egészen más szempontból, mint hajdan, s nem felelek róla, hogy soká tartson.“ ²⁾

E nyilatkozat az ő életereje s a vállalat közötti aránytalanság előérzetét világosan jelzi. Látszott, hogy ő e munkához inkább csak nemes kedvtelésből fogott, de nem ama vas elhatározással, melyet más céljainál tanusított, s alig ha élt lelkében annak egykor bevégezhetése reménye. Farkas Sándortól ily nemes ügyben ily lágy-meleg önelhatározás másképpen nem volt várható, sem az meg nem érthető. . . . Sejtelve teljesült, a nagy és nehéz munkára indultában alig fél-útig haladva meglepte a halál. . . . Azonban hadd ismertessem meg a nagy becsü töredéket.

Irott terve nem maradt hátra, előszó sem, a miből kiindulási és történetírói álláspontját megismerni lehessen; de a legelső ív gyaníttatja mindkettőt. „Mig Erdély Magyarországgal egybe volt

Farkas azt írta róla, hogy az egy kolozsvári református diák, a ki néhány esztendőttől fogva meneget hozzá; a télben — úgymond — egy eredeti drámáját látta: pompás a nyelv benne s a festés, de dráma éppen nem még. Ugyan ahoz 1829-n aug. 14-n írt ered. leveléből. Az olvasó az *Agiláj* a című folyóiratból ismerni fogja Kelemt: gyönyörű esze sirálya volt, időnap előtt elhalt. — ¹⁾ Döbrenteinek 1827-n január 19-n írt ered. levele. — ²⁾ Gedő J.-hez 1836-n nov. 24-n írt eredeti leveléből.

kapcsolva — úgy mond — szinte nem is volt külön historiája, legalább kitünő dolgok nem jelelték ki a többi országok között. A vajdák és püspökök változásai, némely adománylevelek s itt lefolyt csaták körülményei maradtak fenn azon időkorból. Csak Mátyás és II. Wladislwnál kezd feltűnni polgári élete; II. Lajos és Zápolya alatt szerepet kezd játszani s nevezetessé lett, de nyugalmával fizetett érte, mert az ég meglátogató a bűnös atyák maradékait harmad és negyed-iziglen inséggel, szolgálással és pusztulással. . . . Szinte két század alatt alig van egy-két nyugvó pont, melyen a polgári boldogságot s haza jóllétét ohajtó vizsgálódó elme megpihenhetne. . . . Nincsenek ez egész idő alatt a haza fiai között nagyszerű characterek, kitünő elmék sem jóban sem roszban, a roszak is csak úgynevezett mindennapi közönséges gazemberek. . . .“

Ez világosan mutatja, hogy Farkas S. Erdélynek a mohácsi vész előtt Magyarországgal való egységét teljes szervi egységnek tekinti, s úgy látszik, nem tartja e kis országrész történetét önállólag tárgyalhatónak, sőt tárgyalandónak. A nemzeti fejedelmek korszakáról szintén úgy szól, hogy szavai háttéréből nem önérzet, sem helyeslés, hanem inkább bizonyos csekélyléssel vegyült vád árnyképe tűnik ki. Mátyás király uralkodása általános jellemzésével kezdé történetírását s 1566-ig, tehát nem éppen száz éven haladt át, amaz eseményig, midőn János Zsigmond a szultán megengesztelése végett személyesen ment Nándor-Fejérvár alá. Nem is lehet Erdély önálló történetét máshol kezdeni. E nagy uralkodó után következett két gyámoltalan király korszakában lőn elhintve a magyar királyság feldarabolásának magva, s e romokból állott elé a külön Erdélyország. Meghatóan írja le ezt s az új ország alakulását Farkas S., minek néhány töredékét én az ő gondolkodásának szabadelvűsége s történetírói emelkedett szelleme ismertetéseül az olvasóval közleni szükségesnek látom.

„Volt — úgymond — egy szép kora a magyar nemzetnek, a Mátyás fényes időszaka (1458—1490). E király mint egy szép csillagzat tűnik fel, ragyogva a magyar egen: fiatal erővel, ifjúságának virulásában, korát feljülhaladó classikai míveltséggel s szívének egész melegségében a nagy és szép iránt választaték meg s foglalá el a királyi széket; az országot azon állapotban találá, mint oly jószágot, melyet sok ideig hamar változó birtokosok használtak, hagyván mindenik pusztaságot maga után. A köz pénztár ki volt merítve, a jóvedelmek forrásai haszonleső sáfárok s oligarchák ke-

zében, idegenek a hivatalokban, a hazafiak pártokra szakadozva, uralkodott egy néhány főbb nemzetség és a papság... Mátyás lánglelke vezetése után indult. Ő látta, hogy a mely nemzet a polgári józan szabadságra nincs megérve, vagy szokásaiban és törvényeiben ellenható eszközök gyökereznek meg, magában hordja a romlás magvát, s a hibás mív elébb-később összeroskad, s romjain bánkodva és tűnődve, sanyaruság és józan elmélkedés után kell azon igazságra jöni, hogy csak az szabad ember, ki elébb igazságos és erkölcsös tud lenni... Ezért tette Mátyás uralkodása egyik sarkelvét az igazságot s a nép szeretetét. Továbbá látta, hogy oly hatalmas aristocratiai országban, minő Magyarország, csak a főbb nemesi születés adott just valakinek érdemszerzésre, nagy hivatalok viselésére; de tudta öntapasztalása után, hogy a talentum elhal, ha mező nem nyitattik előtte — azért ő a kiben érdemet látott, ha nem volt is nemes, homályos sorsából fölemelte s vitte a legmagasabb polczokig... E volt uralkodása második sarkelve... És alatta az egész nemzetet férfias erőben feléledni, különböző pályákon munkálkodni, haladni látjuk; látjuk az észnek első felvillanásait a tudományok körül nem csak a klastromokra szorítva, hanem gondolkozni mindenfelé az embereket. A kereskedés, kézművek hirtelen emelkednek. A külföld s nevezetesen Olaszország kincsei, a tudományos Akadémiák megnyílnak a magyar előtt. Iskolák alapulnak a hazában, 50,000 darabból álló könyvtár emelkedik Budán. Művészeti darabok hoztak az országba. A főváros tudományos emberek s mivelt idegenek gyűlhelye lesz. Szabad királyi városok emelkedtek szabad polgárokkal — szemben a gögös aristocratiával. Születik a harmadik status, a szabad polgárság, ereje mindenütt a nemzetnek... Homályos születésből s az alsóbb nemesi korból kiemeli a talentumos embert, s pályát s mezőt nyit az érdemnek a homályos születésből emelkedett király. A törvények új rendszerbe hoztak. A püspökség és pápa hatalma sokban korlátozódik. A közterhek többekre oszlnak el, megpihen a paraszt s a saczczolt városi polgár,....“

Igy festi írónk Mátyás uralkodását, az árnyoldalakat sem mellőzve, hanem megróva az alkotmány útjáról el-eltévedéseit szigorú pártatlansággal.

Ezután II. Wladislaw és II. Lajos korára megy át, s elmondja, mint süllyedt alá az erkölcsi élet Magyarországon, a királyok gyávasága s az ország pártokra-szaggatottsága miatt; a nagyok fékte-

len zsarolása, hogy vitte elkeseredésre s ez 1514-n kitörésre az ország földmives részét, a paraszt osztályt, hogy győzetett az le, s minő törvényeket hozott a bosszus nemesség elvéve annak személyes szabadságát, a földhöz való tulajdoni jogát, rabbá téve őt nemzedékről nemzedékre. „Szinte háromszáz esztendeig tartta — úgy mond ő — ezen keserű sors a szolgaság inségei alatt, elfásulva a parasztban az emberiség érzetének minden szikrája, erkölcsében lealjasodott, hidegen azon haza iránt, melynek csak barázdáját szántja véresverejtekkel másnak, látván botot és tömlöczötingerül, s elfojtott keseredésében vad bosszu lángját érezvén megdurvult szívében az őtet kinzók iránt... Wladislaw túnya munkátlansága kiáradt a nemzetre is, mintha az is elaljasodott volna vele együtt, mentére hagyatott minden dolog, közérzelem nem volt, mindenki csak magáról gondoskodott. E volt oka annak, hogy a midőn a király a mohácsi vész előtt a török közeledése hírét az országnak tudtára adta s a fegyverfogható népet a véres kardot körülhordóztatva fegyverre szólította: senki sem mozdult, foganat nélkül hangzottak el kérő szavai, mintha az ég büntetni látszott volna a nemzetet, hidegséggel vétetett minden rendelés... S békövetkezett 1526-n aug. 29-ke — a gyászos mohácsi nap! A haza történeteinek közt andalgó elme szinte ohajtana, hogy bár e pontnál megfoszthatnék emlékező tehetségétől. De éppen ellenkezőleg a jelenkor méregetései közt annál lángolóbb ecsettellel festi ki az elborult szív ama gyásznak mindig fel-feljajduló keserveit emlékezetében. És sohajt a sorsra, s a jövőre hivatkozva bús gyönyörrel lélegzi ki magát Kölcsény ezen keserűen-szép szavaira:

Vérkönyet önt az útból

Mohács! virányidon;

Érzése mély, érzése szent,

Mert rajtod sir o hon!

A Zápolya és I. Ferdinánd közötti küzdés és az országnak élet és halál közt hanykodása boldogtalan korát, 1526—1540-ig — e 14 gyász év történetét — ismét megrendítőleg írja le Farkas Sándor; s midőn a vér és köny, a királyi és alattvalói kölcsönös hitszegés újra meg újra eléjövő eseteiért azok szerzőit Cicero hevével Tacitus szigorát egyesítve megrójjá: bús kedélyhangulatba jő, s íme — jegyzi meg — e zivatarból állott elé a kis új állam, Erdély országa, melynek történeteit ő megírni akarja.

Mindenek előtt a vallások reformatióját bocsájtja előre. Ez Farkas művének egyik gyönyörű része, mi az olvasót érdekelni fogja, az ő jellemének s erkölcsi lényének ismeretéhez pedig nevezetes adatokat nyújt, a mire nekem súlyt kell fektetnem.

„Van még egy fontos tárgy — írja — mely Erdély történetei megírásánál szükségképpen előbocsátandó: a vallások reformatiója, mely a XVI-ik században, s azután is még soká minden politikai eseményeket magában öszpontosított, e körül forgott, ebben létezett s ebből eredt akkor szinte minden történet. Ész és érzelem, képzelődés s elmélkedés csak a vallás körül forga. Házi és polgári erénynek, hadi és országlási tehetségnek csak a vallás vala mérlege. Harczoknak s békekötéseknek a vallás vala főbb czikkelye. A tudománynak minden ágazatit csak a vallás foglalta el s szakadoztatta a népet pártokra. Az időnek ez árjában a legjózanabb fő is kénytelen volt valamely párthoz csatolni magát s azon kornak szinte egy historicusa sincs, kin kisebb-nagyobb mértékben ki ne ismer-szenék, hogy a catholicus vagy protestans párthoz tartozik-e? Az örök igazság tüköre a historia szinte mindenütt részrehajló, ha e pont körül forog. Pontosan fel vannak számítva az egyik féltől mindazon hasznok, melyeket a reformatio vont maga után, s a más fél által mindazon veszteségek és károk, melyeket e megszakadás okozott. Csak az, ki fenn egeiből látja minden emberi vélekedések hasztalan- s hijábanvalóságát, csak az tudja megítélni, melyik félnél volt a nagyobb tévedés. A magyar hazának nagy szerep jutott e szomorujátékban, s az Erdélyé éppen kitűnő vala, mert itt kezdődik merész erővel legelőször a vallási reformatio. . . .

„Annyi gyengeségét s gyarlóságát mütatta az emberi lélek ezen vetélkedések alatt, annyszor lealacsonyította magát s oly igen eltért a keresztény vallás eredeti elveitől, hogy az elme ohajtaná mindezeket örök homálylyal borítani. Üldözés és gyűlölség, megvetés és elnyomás, véres harczok és máglya-tűz! — ezek valának a vallásbeli vetélkedések mindenkori következményei. S mindenynyi harcz után még nincs eldöntve, ha valóban az egyedül idvezítő vallást tartotta e meg az egyik fél, vagy valóban elmét és szívet egyiránt nyugtatót alkotott-e a másik? Ha megnyerte-e a lelkiismeret a maga szabadságát? Haladt-e a mivelődés? S éppen a vallás által történtek-e ezek? S ha valóban azon haszna lett a reformationnak, hogy az elme mivelődése terjedett, az észnek ezen kérkedékeny tulajdona, nincs-e a szív veszteségével fizetve? S öszszeférhet-e ezen álli-

tott mivelődés azon kedvetlen következményekkel, hogy a különböző vallások hívői, ugyanazon hazában századokon által, ha nem mindig gyűlölséggel is, de hidegen s bizonyos idegenkedéssel tekintenek egymásra?

„Mert azon tagadhatlan lett-dolgok, hogy az eredeti keresztény vallást lassanként bizonyos mysteriumokba bonyolgták, hogy a papság kizáró tulajdonává tette, hogy a ravaszság s ostobaság homályba burkolgatta, az élet köréből kiszakasztva a népnek érthetlen titokká tette, két élű fegyverként használta az emberiség jussait, s a népek szabadságát lenyomni, a házi boldogságot felzavarni, a polgárok és nemzetek vagyonát ravasz csábításokkal elhorgászni. Mindezek csak azt bizonyították, hogy az a szép vallás, mely első eredetiségében a görög és római mythusnak szebb virágai s az erkölcsi philosophiának századokon át álló legjőzanabb elveiből vala alkotva, most el volt facsargatva, nem adott többé boldogságot, mert érthetlen titok lett, árultatva egy felekezet által; azt bizonyították, hogy az elme megunta a mások által vezettetést, hogy egyenesen akar az Istenhez folyamodni; bizonyos sejdítés azt sugalta neki, hogy Isten nem lehet oly rettenetes, oly boszszuálló és önkényes, mint ezt az asceticus barát festi; nem foghatta meg, hogy a testet s örömeit és minden földieket ily általánosan klastromi sanyarusággal meg kell vetni, érzette, hogy az az erkölcsi philosophia, melyet a klastromokban találtak, igen szűk neki, s vergődött oly vallást alkotni, mely szívnek és észnek is nyugalmat és szabad röptet engedjen.

„Az emberi léleknek polyájából való eme kibontakozása és az imént rajzolt papi visszaélések nyilvánvalóvá léte önként idézték elő a reformatiot. S bár mint fontolgassa a hideg számitású ész annak fölemelő és gyászos eredményeit, a cosmopolitának meg van ama vigasztalása, hogy talán a tudományokat sebesebb kifejlődésre segítette; a magyarnak pedig oka van felejteti atyái szenvedéseit, mert a magyar nyelvet és vele a nemzetiséget egyenesen a reformatio tartotta meg. Bár minő vallásu legyen a magyar s folyamodjék bár régi, vagy új vallás formája szerint az Istenhez, ha viszhangzik lelkében a haza neve, s a nemzetiségnek gondolatja dobogásba hozza szívét, nem lehet, hogy részrehajlása el ne némuljon, s meg ne vallja ez igazságot. A reformatio kezdetén s azután két századon keresztül mindkét vetélkedő fél által a vallás tárgyairól egymást-érve kiadott számos magyar könyvek azt mutatják, hogy

a reformationnak leghatalmasabb, legvarázslóbb erejű eszköze a magyar nyelv volt. Elbájoló rezzenéssel hatotta meg ez a nép szívét; úgy tetszett neki, mintha oly világosság sugárzana fel előtte, minnek hijját eddig homályos sejdítések közt érezte, de kimagyarázni nem tudta: most már magyarul folyamodhatik Istenéhez, magyarul zengé buzgósága érzelmeit, magyarul hallá az Isten igéjét prédikáltatni; eddig érthetlen diák nyelven taníták neki a titokba burkolt vallást; az Isten rettenetesnek, boszszuállónak festetett az irányában, ki az anyaszentegyház törvényeit meg nem tartja, s a bűnösnek ítélőbirája nem esze és lelkiismerete, hanem a sanyaru klastromi szabályok s a nép életét, szükségait nem ismerő pap volt; csak papja birta a titok kulcsát, csak általa járulhatott Istenéhez s a több világosság után ohajtozó érzelem magános sohajtásában fojtotta el vágyát; de most megnyitlak előtte a menynek kapui s ama nagy beesü jusnak birtokába lépett, hogy egyenesen folyamodhatik a szeretet Istenéhez, neki érthető nyelven vele vethet számot bűneiről aggódó lelkiismerete; hallotta, olvasta anyanyelvén az evangéliumot, hitének forrását. Elvégre átlátta a catholicus fél is, mely varázs eszközökkel csábit a protestans rész, s a tévedőket magyar nyelven kezdette a tántorgástól feltartóztatni; fordították a szent írást, irtak könyveket a szent írás tárgyairól — mind magyarul.... Nyelvünk halottaiból feltámadott, nemzetiségünk mentve lett....“

A kornak a lelkiismeret dolgaiban való e szabadelvű iránya mellett nézzük hogyan üzi a politikában átkos cseleite egy jóban és roszban lángeszű férfi, Martinuzi — a mindenható Paulinus barát. Borzadály fogja el az embert, olvasva Farkas S. megrázó rajzát.

„Midőn valamely nemzet története — így ír ő — bizonyos évek alatt egészen elhallgat, akkor vagy bárdolatlanság felé lőn az visszataszítva, vagy az uralkodás önkénye tiporta le a szólás szabadságát s elijesztette az embereket a gondolkodástól. Ilyenkor egy személyben öszpontosul az egész nemzet létele; ilyenkor XIV. Lajos korát élik a népek, a ki zsarnoki elbizakodottsággal mondá: Mi a status? A status én vagyok. Ilyen volt Izabella kormányának első öt éve is. Nincs egyéb feljegyezve, csak hogy a sáskák újra pusztítottak. dőghalál s drágaság volt, üstökös csillag jelent meg, s országgyűlést tartottak. Ilyenek a nevezetességek minden önkényű uralkodás cronikájában, s még hozzá jó valamely

nagy ember halála, házasság, égések, árvíz stb. De a későbbi idők felfejtik, hogy ezen aluszékonyságba szülyedettnek látszott korban még is nagy dolgokat forraltak és vittek ki a titok leple alatt. Mert a temérdek elméjü, de iszonyu tekervényes lelkü Martinuzi fáradatlanul, örökös munkásságban, el nem rettenve semmi akadálytól, ezerfelé ágazó figyelemmel munkálkodott, tervelt, forralt, hatott mindenüvé, ravasszág, ajándék, rettegtetés s hízelkedés által a furfangos nagy észnek minden tulajdonival — s mindezeket kikémlelhetlen titok elbonyolgatásai közt. Századok folytak le e férfi halála után, sok történetíró tette azóta characterét fejtegetése tárgyává, előttünk állnak hiteles adatok, s az ő tulajdon levelezései, s még is némely tetteinek célját csak gyanítani, de kitalálni nem lehet. . . .

„Csak ragyogás vagy határtalan zsarnokság némithat el s tehet vakeszközzé egészen egy nemzetet, írja más helyen Farkas S. Martiruziban mindkettő egyesülve volt; ő ismerte Erdély gyöngéit, egyszerre eltalálta miként megvásárolható. A szászság vallása dolgaival volt elfoglalva, az mindent elnézett neki, csak hogy hitágazata terjedését ne gátolja; mint pórázt használta azt Martinuzi ellenök — megrántotta, ha csak mozdultak. A székelyt ajándékkal s szemfényvesztő ragyogással győzte le. A pompaszerető nemesnek alkalmat adott pompázhatni. Bár ő pénzsomjazó volt, még is királyi pompával élt és parancsolt, fényes udvart, számos és jól fizetett katonaságot tartott: 1500 fő állandó katonasága volt, többnyire székely; az ország minden jövedelme kezében, egy alkalmat sem mulasztott el kizsarolni a hajlandóságokat; a hiuskodásnak széles mezőt nyitott; dicsőség reményét s gazdag zsoldot adott a katonának. És a hol ez eszközök nem voltak elég hatósok, ott az ijedelem s rettegtetés aggodalmaival bádgyasztotta meg elleneit, másutt az emberek gyarlóságainak hízelkedett, szóval: tudott ő minden érzelmet színlelni s utánozni! A pápát a bibornoki süveg megadására készítette elő, a töröknél árulkodott s a basákat ajándékozta, a lengyelnél kémlelődött, a némettel és törökkel újra, meg újra s néha egyszerre alkuba ereszkedett, végre gyámoltjai — Izabella és fia felett országhostól együtt ő uralkodott. . . . Ily ravasz politika, a dolgoknak örökös szövevényben tartása szertelen erőt s feszített figyelmet kivánt; de kivánt eszköz-embereket a bonyolgatott gépnek szüntelen mozgásban tartására, eszköz-embereket, kik uroknak szellemét fortélyban és álnokságban egyaránt

értsék, s közel vagy távol tőle hasonló czélzattal dolgozzanak vagy hogy ragyogástól elvakítva szolgálai lélekkel engedelmeskedjenek.... Ekként romla meg Erdély nagy része s lassanként eladogatá magát a barátnak... Mert az emberek nagyobb részének a midőn látja, hogy csak a gazdagság és hatalom becsültetik, minél szemtelenebb a magát elétaszító, annál inkább emelik, minél vakmerőbb az árulkodó és rágalmazó, annál kedvesebb — megke-seredik ugyan lelke az igazságtalanság ellen s fontolgatja a dolgokat; de a mindennapi példák végre megrendítik s így a nagy csoporthoz szegődik. „Hallgatunk -- így ír e korról Verantz — helybenhagyunk mindent, ajándékozunk, szolgálunk, engedelmeskedünk, ha belső pirulással is. Bámulatos változandósággal új néző játékok kezdetnek köztünk s a régiak ismételtetnek. Mindenki igyekszik a más eleibe jutni; csalás, fortély, álnokság, kétszinség, proteusi s chamaeleoni változandósággal gyakoroltatunk stb “

Szigorú, de tanuságos ítéletet mond utoljára Farkas Sándor Martinuzira és gyilkosira.

Castaldo egyenes intést kapott — írja ő — Ferdinándtól, hogy a barátot, ha másképpen nem lehet miatta boldogulni — láb alól eltegye. Ő bérelt órgyilkosokkal kegyetlenül végrehajtotta, s míg czimboráival a kastélyban zsákmányolt s a hazafiakat a rémülés, az iszony e helyétől távol tartotta: a bibornok teste alvinczi kastélya tornáczában hetvenkét napig temetetlen hevert, később a fejérvári papság a megöltnek testét egy deszka ládába zárva, Fejérvárra vitette, ott a nagy templomban eltemetvén, sirját e rövid felirattal jelölte meg: *Mindennek meg kell halni.* ¹⁾

„Ekként végzé napjait a szegény Paulinus barát — zárja be e részt Farkas S. — kit a sors aljas állapotból pajkos szeszélylyel emelt felebb, mind felebb, egészen a legfőbb hatalomig hazájában. Az a temérdek ész, erő, szorgalom, munkásság s rettenthetlenség, fortélyos szívvel párosítva, átokul vala küldve az égtől a magyar hazára. Emberi nyomok siraták az ő iszonyu terveinek következeit; de karakterében mégis sok vonás örökös mese marad a történetíró előtt. Ő nem halt meg ártatlanul, sőt a bűnöknek minden súlyai terhelték, és a maradék ítélőszéke a Nero és Caligula neveik közé veti a Martinuzi nevet. Mégis a historia soha meg nem engedhet gyilkosainak. Ő a törvények színe elől vonatott el igazság-

¹⁾ Omnibus moriendum est.

talanul, alacsonul, álnokul, mely bármely különös szempontból vett politikai nézet által sem menthető. Élete és halála az erkölcsi philosophiának s a politikai pályát futóknak nagy tanúság. Konyhafütből váradi püspök, kincstárnok, erdélyi vajda, országbíró, esztergomi érsek s Cardinál lett, s mégis sirja csak ennyit mond a maradéknak: *O m n i b u s m o r i e n d u m e s t.*“

Még csak I. Ferdinánd végnapjai s lelke állapota és elméje gondolatai rajzolását látom e nevezetes történet-töredékből megemlitendőnek tartalma korszerűsége tekintetéből.

„Ferdinándnak — úgymond — annyi elért kívánatai után is sok maradt fenn, a mi utolsó napjaiban lelkét szomorította. Egyike volt ezeknek azon csüggesztő meggyőződése, hogy az idő szellemét elnyomni nem lehet. Ő mint igaz catholicus, harminczhat évig küzdött az alatt feltűnt s rémitőleg terjedezett protestantismus ellen; küzdött pedig nagy hatalmának egész erejével, fegyverrel, pénzzel, erőszakkal, békéltetőleg, alattvalóinak vére feláldozásával, üldözés, számkivetés, lenyomás eszközeivel, az emberiség s lelkiismeret jogai megtapodásával; soká, gyakran és keményen parancsolt, törvényeket hozott akarátja kivitelére; és végre mégis meg kellett győződnie, hogy az idő szellemét megállítani, a közvéleményt s lelkiismeret jogait elfojtani nem lehet.

„Ekként lett ő utolsó éveiben türelmesebb a vallás dolgában s a pápánál több lépést tett, szelidebb módon, egymáshoz közelítés útján megbékíteni akarván a viszátkodó elméket; de kívánatai a tridenti conciliumban több pártfogó szózat mellett is elestek. Utoljára a többek közt mint a közelítés legsikeresebb eszközeit, kérte megengedtetni a már megházasodott papoknak az anyaszentegyházból ki nem zárását, s hogy azután megházasodott világiak is papságra felvétessenek, és az úr testének mindkét szín alatt vehetését. De a pápai udvar a papok házassága dolgát még értekezés alá venni sem tartotta méltónak. Ezen nevezetes tárgyban tett lépései Ferdinándnak dicsőségére válnak, s nyilvános nyomait hagyják fenn a historiában. Mennyi vért és inséget megkimélhetett és sok hiveinek el nem szakadását eszközölhette volna a pápai udvar, ha önérdékét s az idő kívánatát tisztán megismeri vala.“

Ennyit láttam jónak a becses töredékből közleni. Hogy ez kész, azóta már harmincz év telt el, a kútfőnyomozás gazdaggá tette történetirodalmunkat s a történetírás irányát megváltoztatta. Ma a szorosán vett politikai történet előadásán kívül, az ipar és keres-

kedés, művészetek és tudományi fejlődés, a nemzeti műveltség és társadalmi viszonyok tanulmányozása által a népek belső életére, polgári alkotmányára s egyetemes műveltségi fokozatára fordítja fő figyelmét a történetírás, oda igyekszik, hogy a régi társadalom hű képe adása által a mainak oktatására legyen. Farkas S. töredéke e változásoknál fogva, természetes, hogy a mai kor történetírói mértékét meg nem üti; de a korabeliek közt kitűnő helyen áll; az akkor ismert írók művei és a közzé téve volt adatok fel vannak használva jó választással s kritikával. A tények és események nem csak specialis erdélyi, hanem magasb állami s közemberiségi szempontból szabadelvűleg vannak megítélve, méltányolva a jó és szép, meg róva az alkotmányellenes és rút; írók nem tartják lekötve nemzetiségi, vallási, osztályi előítéletek: szemébe mondja az igazságot maguknak a királyoknak, az aristocratiának és papságnak; csak a nép iránt látszik abban semmi árnyat nem látó, tehát nem eléggé indokolt előszeretet. Különben a műven előmlő szellem és világnézet emelkedett, az előadás világos, irányja tiszta, tömött, itt-ott elragadó. Irodalmunkra nézve nagy kárnak tartom nyomtatásban meg nem jelenését, szintűgy, mint bevégzetlenül maradását.

Komoly előkészületeit Farkas S. szívében hosszú éveken át ápolt utazási vágyának teljesülése által végezte be. Eleinte Ázsiába szándékozott utazni az ott lehető magyarok felkeresésére; tett is iránta lépést, hogy önerején elmehessen; de foganat nélkül. Majd Humboldtnak kívánt volna világ körüli nagy útjában kísérő társa lenni; de e szerencse egy magyarországi ifjunak juthatna, s neki csak az utána való bánkodás maradt. Azután É.-Amerikába utazásra határozta el magát, s ez szerencsésen, sőt fényesen sikerült is.

Azonban hadd beszéltessem el vele. Hallja az olvasó az ő egyenes, lelkes beszédéből, olvassa mintegy ajakiról az epedező s később teljesült hazafiúi vágy és hálatelt kebel meleg ömledézését.

Előbb 1828-n több baráti közt Döbrenteivel is közlé F. utazási szándékát, kitől lebeszélő, lehűtő választ kapott. „A muszka hadi sereg közé menni — írja ő — nem rossz gondolat, de accreditalva kellene lenned az udvar részéről s a muszka czár engedelmével. Ezt pedig nem hiszem hogy megkapnád, mert kémet gyanítnának benned.“¹⁾ Ekkor Gedő József barátjához írta meg mit akar. „Még egy nevezetes lépésem nem hallgathatom el kedves barátom előtt

¹⁾ Döbrentei 1828-n nov. 6-n írt leveléből.

— így ír hozzá azon évi decz. 16-n —. Nekem ázsiai eleink dolga sokszori elmélkedésem tárgya lévén, azon gondolatra jöttem a minap, hogy ha a muszka birodalom alatt valahol magyarok élnek, a mostani háboruban azokból bizonyosan jelennek meg valamely sereggel a csatapiaczon, s nevezetesen a mint gyanitom, a generalis Paskievics seregével, és hogy igen jó volna ezen czélból a muszka ármádához elfordulni. Nem mertem gondolatom itten egészen kifejezni, hanem eléggé végére jártam jó embereim által, bizonyos vagyok benne, hogy az udvarunk nem ellenezné az elmenetelt s talán Praesidiumunk által ajánlást is lehetne nyerni gubernator Pahlenhez. De a muszka igazgatás részéről megnyerem-e az engedelmet? ez vala a kérdés. A mult postával tehát írok Odessába statustanácsos Orlay excellentiájának; lefestém dolgunk, s hogy ha ő biztatni fog, az Azsiába általmenetelre is elszántam magam, mert ő beúztatá a Kaukázus környékét. Várom a választ—írja folytatólag—s legyen csak az kielégítő kérdéseimre, kora tavasszal útát veszek előmbe. Mosolyog úgy-e kedves barátom e bizarr és veszélyes feladaton? Az Orlay válaszát meg fogom írni. Wesselényivel, Feketével, Döbrenteiével közöltem dolgom—mindenik félt engem; de ha csak az elveszés forog fenn, az mindegy, akár szobánkban nyugodalmas párnákon vesszünk el, akár a veszélyek közt idegen földön.“¹⁾ A következő évi jan. 19-én azt írta F. ezen barátjának, hogy Odessából még nem kapott levelet. „Éljen boldogul, kedves barátom! Adná az ég, hogy jövő esztendőben az új esztendőt a Kaukázus mellől idvezelhessen!“²⁾ Márcz. 11-n megint írt Farkashoz Döbrentei, s megint lebeszélőleg. „Édes barátom! — írja — hagyj te annak az útnak békét, az nem egyes, nem beteges embernek való. Innen Besse János készül Humboldt-tal Petersburgból — a ki egész Európát megjárta, volt Indiában s Azsiában is. Te ne menj genieddel, használj nemzetednek itthon, a minek az igaz, ugyan volna ideje, hogy avval eléállj és a nem veszekedő magyar írók közé állj!“³⁾ De ő nem tágitott; márczius 30-n írta Gedő Józsefhez, hogy Orlaytól csak nem kap levelet. „Írja — úgymond — Döbrentei, hogy a híres Avanturier Besse János hazánkfia Hunboldt-tal akar menni. Bár én tudtam volna — úgymond — elébb ezen út dolgát; az újságokból láttam ugyan némely híreket róla, de most tudom — a lett volna a leg-

¹⁾ Gedő Józsefhez 1828-n decz. 16-n írt ered. levele. — ²⁾ U. ahoz 1829-n jan. 19-n írt ered. lev. — ³⁾ Döbrenteiének hozzá 1829-n márcz. 11-n írt eredeti lev. —

kikeresettebb mód útamra.“¹⁾ Később kapott ugyan Odessából levelet, de az nem volt ohajtása szerént való. Úgy látszik, ez okból e szándékát abban hagyta; Döbrentei hozzá júniusban írt levele azt mutatja. „Én inkább szeretem — úgymond — ha te muzeumotok ügyében fáradsz, mintsem ha Odessa felé mentél volna. Besse nekem azt ígéré, hogy a Kaukázus körül irni fog; itt némiképpen elkészítettük útjára; én azt vertem a fejébe — így végződik a levél — hogy ha kap magyart ott, egy férfi és leány hozása nélkül haza ne jöjjön, mert neki az által bizonyosabban hiszünk.“²⁾

De tán jól meg sem pihent F.-nak az ázsiai úttal sokat tépelődött elméje ettől: már egy más és pedig nagyszerű tervvel látjuk foglalkozni, sőt azt csaknem mindenkit meglepőleg végre is hajtani. Ez egy másik utazási cél volt, mit barátaival s köztök Döbrenteivel is közölt, de úgy látszik, az országnak vagy világrésznek—a hová készült — megnevezése nélkül. Szinte gúnyosan kérdi tőle Döbrentei 1830-n hozzá írt levelében: „hogy hová akar ismét kóriczálni? Bizonyosan — úgymond — valami közre célzó feltétel vezeti. Csak magyart keresni ne menjen — kéri őt — Ázsianak sivatagaiba.“³⁾ Farkas S. Gedő József barátjához két nap mulva szintén e tárgyban írt, s feltűnő, hogy most is bizalmasabban, kedélyesebben, mint a minőt Döbrentei levele gyanítat. „Ősszel szándékszom — úgymond — innen mintegy másfél vagy két esztendőkre elmenni. Az ég meghallgatta kérésem, s talán elérem azt, mi életemnek egyik fővebb ohajtása volt; vagyonomnak egy része feláldozásába kerül ugyan, de ennél szebb kívánságomra soha sem költök. Én most — írja folytatólag — mint egy deák, szüntelen tanulok: geographiai, statistikai és constitutioi ismereteket kell előre szereznem, hogy haszonnal legyen célo-m, és a nyelvek tanulása még hozzája!“⁴⁾ A kir. főkormánysház elnök-helyettese gr. Kornis János jul. 10-n adta tudtára a fejedelem azon engedélyét: „hogy tiszteletbeli kormánysházai titkár gróf Béli Ferenczcel Olasz- és Franciaországba s Nagy-Britanniába utazhassék, s e végre másfél évi szabadság-időt adott azon kikötéssel, hogy ha az utazás tovább tartana, fizetésére nézve a fennálló rendszabályok fognak alkalmazásba vétetni; útlevelét a Bécsben levő erdélyi udvari korlátnokságnál fogja kikapni.“⁵⁾ Bécsig terjedő

¹⁾ Gedő Józsefhez 1829-n márcz. 30-n írt ered. lev. — ²⁾ Döbrentei 1829-n jun. 25-n írt ered. leveléből. — ³⁾ Döbrentei 1830-n márcz. 16-n írt eredeti lev. — ⁴⁾ Gedő Józsefhez 1830-n márcz. 18-n írt ered. leveléből. — ⁵⁾ Látható 764. főkorm. elnöki sz. alatt.

erejü erdélyi útlevele october 31-n lőn aláírva ¹⁾; elindult Kolozsvárról gr. Beldivel november 3-n éjjel, 5-n estve Pesten voltak, itt-létökről másfél levelet ír; nov. 9-n Pozsonyba érkeztek, Pozsonyról és az országgyűlésről harmadfél levelen át szól; 13-n már Bécsben voltak, a fővárosban látottakat fél levelen elvégzi; 17-n indultak Bajorországba, 20-n Münchenben voltak, ez országról és fővárosáról négy levelet ír; 26-n Würtembergben és Badenen keresztül Strassburgba mentek, ez útról két levelen át emlékezik meg; onnan 28-n indultak el s decz. 2-n megérkeztek Párisba, ez útnak másfél levelet szentel; 3-kát szálláskereséssel töltötték el, s 4-n új szállásukra telepedtek a Szent-Anna- utczában, a hol decz. 5-n úti naplóját írni kezdte. Az előbbi pár napi jegyzés két levélre terjed; decz. 6—7-n az egész Párist nagyjában bejárta, 9-n a sorbonne-i Akadémiát, 10-n a vizbefultakat és megölteket befogadó Morgue nevű intézetet, 11-n a Vendome oszlopát nézte meg; 12-t Constant Beniamin halálának szentelte, 13-n a Jardin des Plantes-t kereste fel; 14-t a követek kamarájában töltötte; 15-t a királyi könyvtárban, 16—23-ig a forradalmat írja le, 23—26-án a karácsonyt, 27-két Lafayette emlékének szentelte, 28-n a rokkantak palotáját kereste fel, 29-n a Père Lachaise nevű temetőt, 31-kén a város új évi élénkségét írja le, január 1-n a köszöntéseket a nép legalsó osztályától fel a Tuillerie-ákig, 2-n a Musée des statues animées-ben voltak, 3-n a párisi nagy Observatoriumot nézték meg, 4-n a Szajna-szigeten a Palais de Justice-t, 5-n a Palais-Royal-t, 6-n a testgyakorló iskolát, 7—8-n a levéltárok, könyvboltok, könyvtárakat, 9—10-n Párisban élő néhány magyar embert; ezután Franciaország 1831-ik évi költségvetését adja; 11—18-ki naplójában a francia közjogot kivonatban, párszóban a Catacombákról emlékezik; 19-n a Gobelin szőnyeg-gyárt járta meg, 20-n a Palais de Tuilleries-t, 21-n XVI. Lajos és Mária Antonia hamvait rejtő engesztelő-kápolnát, 24-n a követek házában az adótárgyalását írja le, 26-ról a francia katonáskodási rendszert; 27-n a Boulevardon a Diorámát nézték meg, 28-n Dupin anatomiai

¹⁾ Elnöki száma 994. 1830.

és pathologiai Cabinetét, 29-n a fegyvertárt, 30-n a Saint-Simonistákat ismerteti, 31-n Versailles-t febr. 1-n egy temetést ír le, 2-n a sevres-i híres porcellángyárt, 3-n megint a Tuillerie-ákban voltak, 4-n néhány színházban, 5-n a Pantheonban, 6-n a párisi virágáru-lást, 8—9-n a luxemburgi kertet, elyseumi mezőt, 10-n egy házasságot, 11-n a királyilevéltárt, 12-n a Panorámákat, Dioramákat stb. 13-n a farsángolást és bálozást, 14-n a Ponte St. Martini-színházat, 15—16-n a jezsuiták elleni kitörést írja le, 17-n a süket-némák és vakok intézetét kereste fel, 18-n négy színházat, 22-n néhány könyves boltot, 23-n egy philantropiai intézetet, 24-n a kikötőket, rak-partokat satb.; márcz 1—8-n a nevezetesebb helyeket még egyszer felkereste, 9-n az Academie de France-ban volt, 13-n Paganinit hallgatta meg, 14-n néhány párisi magyart keresett fel, 15-n a Páris körüli virág-tenyésztőket, estve néhány színházat — Párisban léte alatt öszszesen húszban volt. E tárgyak hosszabban vagy rövidebben 12 negyedrétü íven vannak leírva.

Márctius 23-n délután megindultak Párisból, 26-n Lüttich nevezetességeit és vidékét nézték meg; márczius 30-n Brüsszelbe érkeztek s nevezetességeiben gyönyörködtek; ápril 1-én a szomszéd vidék nevezetességeiben, ápril 2-n az orániai herczeg palotájában és gróf D'Ahrenberg házában; ápril 3-n elhagyták Brüsselt s Hollandiába Antwerpbe mentek; 4-n megnézték a kikötő-helyeket, 5-n a templomokat, 6-n az Unio nevet viselő hollandi casinóban voltak, 7—12-ig, nevezetességei közül megnézték a székesegyházat, Muzeumot stb. Ez utazás 3 ívet tölt be.

Ápril 17-én elindultak s 18-n Londonban voltak; 19—20-n utczáit nézték meg, 20—23-ig látogatásokat tettek, 24-n a vasárnapot ülték meg, 21—23-n egyedül megnézte a nagyszerű London nevezetességeit, parkjait, a Tower-t, Hunter könyvtárust, Westminster-t, 24-én a vasárnap megünneplésén bámult: itt el van halva minden zaj és élet — úgymond — csak a templomokba menők s onnan jövők néma tolongását láthatni; sok templomban megnézte az istenitiszteletet; 25-n Wood Samuel úr az unitáriusok gyűlésébe vitte, hol a tagok egybegyűlése után Yates úr indítványára, mint Erdélyből oda érkező utazót jegyzőkönyvileg üdvözölték, kijelentve, hogy ál-

tala kívánják fentartani az erdélyi atyafiakkal való közlekedést. Rees úr a Cracovian Catechesis fordításával ajándékozta meg; 26-n a választási meetingeket kereste fel és néhány színházat, 27-n különféle zenei előadásokba ment el, 28-n Bowring urat a híres Poëtry the Magyar kiadóját kereste fel, május 1-n az árvák templomát, 2-n a Westmünster-városrészben levő parlamenti követválasztást, 3-n a British-Muzeumot, 4-n a börtönöket, 6-n a woolvichi királyi arsenalt, 7-n a londoni tunneleket, 8-n néhány unitárius templomot, 9-n számos magántársulat gyűléseit, melyek mind május-, junius-, juliusban tartatnak; 11-n a Colossaeumot, a hol vannak a különböző Panorámák, Diorámák stb, 12-n Bowring urnál erdélyi dolgokat másolt, 13-n megint a British-Muzeumban volt, végig nézte a görög és romai isteneket, 14-n ismét a Tower (fegyvertárt), 15, 16, 17-n különféle nevezetességeket, 18-n a lófuttatást, 20, 21, 22-n a közel levő parkokat, 23, 24-n több várost s azok közt Yorkot, 25, 26-n ismét több várost néztek meg; 27-n Yorkba visszajöven, szerteszét jártak; délután Edinburghot látogatták meg, azután a hajdani scotus királyok lakába, Perth városba értek, látta a várat, hol Stuart Mária zárva volt és Macbeth kastélyát; innen Dunkeldbe értek, hol Ossian házáat és temetőjét, a ködös vidéket és a kősziklát, hol ő énekét írta, gyönyörrel eltelve nézte meg; látták kőágyát és asztala helyét, végre életnagyságu képét azon alakban, midőn eldődei megjelentek neki; jun. 2-n a Shakespeare által classicussá tett birnami hegyet, 3, 4-n Walter Scott által halhatatlanított néhány vidéket jártak be, 5, 6-n Glasgowban a scott protestáns ekkleziákat nézte meg, vasárnap az itteni vallásosságot bámulta, mely a Londonban látotthoz hasonló, 7-n Irlandba mentek, 8-n Dublint járták be, 9-n Liwerpoolba, 11-n Birmingham-be értek, 12-n vissza Londonba 15, 16, 17-n megnézték ritkaságait, 20-n a parlament megnyitását, a gázvilágítást, kakaósviadalt. Már előre érzett — úgymond — a szagjáról, melyet valamely erős fű illata mérsékel; messze hallszott a kakasok kukorikolása, 85 kakas pakholy volt egy kétemeletű színházban, az első emeleten 75 kakast számított meg. Farkas S. vad gyönyörnek mondja ez időtöltést; 21-n leírja a parlament megnyitását, dicsőíti az an-

gol alkotmányt, 22-n a gáz-gyárt járta meg, 23-án az angol nőkről ír gyönyörűen, egybe hasonlítva a franczia nőkkel, s mindkettő jelességeit kitünteti; 24-n a testgyakorlási intézeteket, 25-n a boxirozást nézte meg, 26-n a kertmivelő-társaság ünnepét, 27-én a quacker meetinget, 28-na népmulatságokat, 30-n elkezdett boxirozni tanulni, jul. 1-n ismét a parlamentben volt, hol az adótörvényt tárgyalták, 2, 3, 4-n ismét a nevezetességeket nézték, 7-n megfogadták a Columbia nevű podgyászszállító hajót, hogy É.-Amérikába vigye. Itt 14 angol színházat ír le, melyben ő is volt; Anglia jövedelmét s költségeit adja 1828-ról. Ez élményeket, 10 iv foglalja magában.

Jul. 27-n reggel felléptek a Columbiára s elindultak a londoni kikötőből É.-Amérika felé.... 1831 decz. 14-n virradtkor léptek ismét Havre de Grace-ban szárazra és Európába s január 15-n 1832. érkeztek Bécsbe, hol útnakindító naplója megszakad.

A kezeimnél levő eredeti kézirat szerint tehát Farkas Sándornak Kolozsvárról 1830 nov. 3-n eltávozásától, 1832-n jan. 15-n Bécsbe visszaérkeztéig irt eredeti Naplójában az ő Európai (kiadatlan) Útazása 28 kézirati ívre terjed, a mi Útazás Észak-Amérikában című nyomtatott művében ¹⁾ 1—13 lapig van egybe

¹⁾ Útazás Észak-Amérikában. Bőlöni Farkas Sándor által. Kolozsvárott, ifj. Tilsch János tulajdona 1834. 8-rét Előszava költ 1833-ban május 15-n, áll fél lapból, a mű 1—346 ll. A második kiadás szintén ama kiadóé, megjelent Kolozsvárott, 1835-n 8-rétben. Sokan kétlik ezt, pedig tény. Estei Ferdinánd főherczeg megkérdezte a könyvvizsgáló bizottságot, hogy volt-e a könyv vizsgálat alatt kiderült, hogy Méhes és Szabó vizsgálók külön is, együttesen is megvizsgálták, s az „Imprimatur“-t egy akarattal írták rá. A főherczeg tudakozta: a püspök abban résztvett-e? Kijött, hogy nem. 1834-n kezdték nyomni jun. 23-n, bevégezték julius 25-n, másodszor 1835-n kezdték nyomni márcz. 2-n, bevégezték 23-n. A betiltási rendelet költ november 25-n, a vizsgálókkal közöltetett decz. 11-n, mikor már a könyvet elkapták. Ez irodalmi curiosum látható 505. 1836 főkörm. eln. sz. alatt. Farkas S. így emlékezik meg erről Naplójában: „Tilsch másodszor is kiadta Útazásomat. Meguntam, hogy annyit trombitálják nevem az újságokban, s ezt a sok kalmári kínálkozást.“ (Ápril 28-i feljegyzéséből.) Sept. 23-kán pedig 1835-n ezt jegyezte be: „Megérkezett a Guberniumba a tiltott könyvek lajstroma; ebben meg van tiltva munkám is, csak engedély-levélke mellett lehet olvasni. Ez nagy megtiszteltetés munkámnak. Még is csak van ebben valami, a mi hatást tett. De késő már — azt hiszem, hatott a méreg s a tiltással csak ingerletik.“ (Látható: Farkas S. Emlékiratai-ban. stb,

vonva; továbbá ama Napló észak-amerikai útját tárgyzó többi része 12 kézirati ívet 3 levelet tölt be, míg a fennebb említett műben 13—346 lapig és így 21 nyomott ívre terjed. E körülmények tanúsítják, hogy Farkas S. a fő sulyt É.-Amerikai Utazásában látta, s nem akarta annak bényomatait az Európában látottakkal s tapssztaltakkal csökkenteni; az irott és nyomtatott szövegnek összehasonlítása pedig azt teszi bizonyossá, hogy a míg az európai rész úgy szólva úti pongyolaságában van ma is, addig az é.-amerikai egy velős tömötségu, átgondolt irányu, pragmaticus új kidolgozás. Bántanám az olvasót s Farkas S. emlékezetét, ha a classicus művet—irodalmunknak az ő korában remekét—kivonatos ismertetéssel csonkitnám. Azt ismeri minden mivelte magyar ember. A midőn tehát erre csak egyszerűen útalok, a röviden ismertetett kiadatlan részre nézve megjegyzem, hogy abban Franciaországnak és Angliának, sőt Belgiumnak és Hollandiának is politikai, társadalmi, kereskedelmi, gyáripari, tudományos és közműveltségi viszonyai, legérdekesebb oldalaikról, szabadelvű és emelkedett világnézleti szempontok szerint, oly eredeti és szép — bár itt-ott erős — reflexiok kíséretében vannak ismertetve, hogy az, ha kiadóra találna, kelendősege mellett irodalmunknak becsületére válnék.

A munka már készen volt, csak ki kellett adni. Előbb ez ügyében is Döbrentének írt Farkas S. hogy Heckenasttal, Wiegand, lipcsei könyvkiadó vejével beszéljen, a ki ígérkezett is ¹⁾ s nem sokára hozzá a válasz megjövé: Döbrentei azt tudatta. „Amerikai Utazásodra — írja decz. 20. 1833-n — Wiegand azt válaszolta, hogy lehetlen azt Lipszében nyomatni, mert a Stadium miatt az oda való censoroknak felsőbb parancsolatja van, hogy átaljában minden magyar munkát a 30-adon letartóztassanak, s miután átnézték és censura-ellenesnek nem találták, csak akkor adják vissza a tulajdonos könyvárusnak. Már most édes Sándorom — folytatja Döbrentei — a planumnak vége. Vagy a magyar szabadság határain belől kell munkádat Kolozsváron vagy Pesten nyomtattatnod, és úgy beszélned, a mint megengedik, vagy azt mondandod magadban: Voltam ugyan én is Arkadiában, hanem mintsem úgy ne adjam elé, a mit ott láttam, a mint van, inkább akkorra hagyom, midőn nem kell esztrengán keresztül ugranom. ²⁾“

¹⁾ Döbrentei 1833-n márcz. 16. írt ered. leveléből. — ²⁾ U. annak Farkashoz 1833-n decz. 20. írt ered. lev.

A tanács használt. Farkas S. 1834-n ápril 24-n Tilsch János kolozsvári könyvárussal egyességre lépett az íránt, hogy utóbbi a nevezett művet 260 ezüst forinttal megvette, felét a nyomtatás kezdetén, felét végén fizetendőleg, minek augusztusra meg kell lenni; továbbá ad 25 vélin papirosu tiszteletpéldányt, oly feltétellel, hogy csak 1100 példányt nyomathat, két forintnál drágábban árulni s a szerző nevét a bolton kívüli placatokra kinyomatni nem lesz szabad. Az első kiadás oly hamar elkölt, hogy a másodikra nézve már 1835-n január 10-n újból szerződés jön kötve, mely szerént a kiadó fizetett 300 ezüst forintot, 25 tiszteletpéldányt, adott könyv-boltjából 60 forint áru könyvet választás szerént. ¹⁾

Kövári László azt írja, hogy a könyvet Farkas S. barátai mérséklék olyanná, hogy hazánkban megjelenhessen, és hogy így is — kihagyásokkal — megjelenhetése Méhesnek, mint censornak érdeme, — ²⁾ és a felvilágosult szellemű Szabó János apáté. A fenebb idézett elnöki iromány igazolja ezt.

Farkas S. Utazása mintha a hazafiak addigi homályos látását eloszlatva, jog, szabadság és alkotmány dolgában egy varázsütéssel, az eddiginél magasabb néző-pontra vezette volna az elméket — egy jótékony erkölcsi forradalmat idézett elé az eszmékben, a politikai és társadalmi viszonyok felfogásában: a fél ország tapsolt a szerzőnek, a ma még alig ismert szerény tudós, holnap már a haza első írói közt állott, homlokára a koszorút a közvélemény önként nyújtotta. Farkas S. könyvét Döbrentének megküldvén, attól csaknem évig magasztaló levelet kapott. „Áldásom rád — írja sept. 8-n — É.-A m é r i k a i Ú t a z á s o d é r t. Az emberiség szent érzései húzamosabb kifejlődését eszközölöd te azzal, mint magyar-és erdélyországi némely szónokaink, kik szabadság mellett beszélnek, s ők magok despoták. A gróf Széchenyinek küldöttet neki átadtam.“ ³⁾ Erre a gróf egy méltányló köszönő-iratot küldött. „Mely kimondhatatlan kellemes pillanatot éltem — így szól — Á m é r i k a i Ú t a z á s á n a k o l v a s t á b a n, n e m m a g y a r á z h a t o m. B á r l e t t e k v o l n a ó r á k, n a p o k ! D e k e z e m b e v é v e a d r á g a k ö n y v e t, t ö b b é n e m t e h e t t e m f é l r e. H á l a a M i n d e n h a t ó n a k, h o g y e z e n k ö n y v n a p v i l á g r a j ö t t ; h a s z n a h o n o s i n k r a n é z v e f e l s z á m i t h a t a t l a n. A z o n j ó, m e l y l y e l t e l e d e s t e l e v a n, o l y v i á g o s a n, a n y n y i é r d e k k e l, é s o l y k i m é l v e k ö z ö l t e t i k, h o g y a z

¹⁾ Az eredeti szerződésből, mely az Unitáriusok kolozsvári főtanodája könyvtárában van. — ²⁾ Napkelet stb. 185., I. — ³⁾ Döbrentef 1834. sept. 8-n irt ered. lev.

áldott mag, mely belőle hull, még rosszabb földbe is kikelne, a milyen a mienk. A nékem ajándékozott példányt legkedvesebb kincseim közzé számlálván, nem szünendek meg a közhasznu munka megjelenéseért legforróbb hálával viseltetni, mert eddigelé ennél hasznosabb. és szebb ajándékkal, tudtomra, és belső meggyőződésemmel fogva, senki meg nem tisztelte a magyar hont és királyságot. Életerő és siker lebegjen ön felett.“ ¹⁾ 1834-n az országgyűlés kezdette meg Farkas S. kitüntetését, az egyik ítélőmesteri állomásra a jun. 27—28-ki ülésben az unitáriusok részéről a hármas jelöltek közé 81 és 84 szavazattal őt is felvéve ²⁾; mit ő — úgy látszik — Döbrenteivel tudatott, mert az szerencsétlétő levelét eme vigasztalással végzi: „az irigység és üldöztetés a kitünőt mindig bántotta.“ ³⁾ Ezután nem sokára, a november 8-ki magyar tud. akadémiái nagy gyűlés őt levelező tagjává választotta, minek hírére Döbrentei adta tudtára; F. a hirt öröm helyett kedvetlenül fogadta. „Ugyan sajnálom — írja Döbrentei — hogy kedvetlenséget szerzék neked taggá kineveztetéssel, s még egyszer kell majd tennem, midőn az oklevelet megküldöm. De megvallom, szerénységnek hittem érintésedet csak, s gondolám, változni fog kedélyed; mert hidd, az ember változó!“ ⁴⁾ A közép-szolnokvármegyei Casinó ez Utazás által szerzett érdemeiért Farkas Sándort gazdagon megaranyozott ezüst billikommal tisztelte meg, melyet 1835-n jan. 18-n b. Wesselényi Miklós szónoklata kíséretében adott át egy tekintélyes bizottság; folyóbetűs körirata e volt: Bölöni Farkas Sándornak, Észak-Amerikai Utazása Irójának, a Közép-Szolnoki Casinó 1834. A küldöttség szónoka örömét fejezte ki azon, „hogy szerencsések a hazafi érdemért ők elsőbbsen honfiúi jutalmat nyújtani; meg van győződve — úgymond — hogy az csak egy szavazat azon nagy többségből, mely a megtisztelt fejére a hazafiúi lelkes akarattól és értelmi tehetségért polgári koszorút tűz. Szép sors jutott önnek — mond tovább — élő szemeivel láthatta az emberi jussok és szabadság fiatal óriását, könnyei hullhattak a nagy Washington sirjára, s azon halmokon pihenhetett, melyeken a küzdők szent véréből a józan ész új kora támadt, ölelhette ama boldog világrész romlatlan fiait, s szivhatta a szabadság ama levegőjét, melyet Isten lehelle, és sem kiváltságok, sem önkény meg nem fertőztettek. E levegőt — mondja szónok

¹⁾ Alá írva: Orsova, sept. 10. 1834. Széchenyi István m. k. — ²⁾ Látható azon évi orsz. gy. jegyzőkönyv 19. l. — ³⁾ Döbrentei 1835-n márcz. 18-n írt eredeti leveléből. — ⁴⁾ Ugyanonnán.

— ön hív kebelébe szívta, s tisztán lehellte mintegy át édes honára; mint a tavasz lanyha szellője a csirákat, úgy fogja az hazánkban a szépet és jót életre költeni, a kebleket megeleveníteni, s a léget megtisztítva, a szabadság napja sugárainak nálunk is útát nyitni, melyek földünk minden szülöttjét joggal bíró emberré tegyék. Az üldözött szabadság — folytatja szónok — miután a kiváltóságosok bitangló dölyfe, a papság előrzó álnoksága s a fejedelmek embert gyalázó önkénye Európa népei közül kiküszöbölte, visszatért égi honába, az emberiség atyja értelmi súlyt s hős akaratot rendelt a számkivetett mellé segédül, s ezekkel szállott az égből Amerika földére. És a pokol hatalma megtört, az emberi jussok kivívtak, s a szabadság és jóllét új világa tünt fel. E drága honból hozta ön nekünk — mond szónok — a polgári egyenlőségnek, az emberhez illő emberi igazgatásnak hív rajzolatját, egy boldog társasági lét emberi igazi képét. E három isteni növénynek nem szárogatott, fonnyadt példányát hozta ön haza számunkra, hanem gondos kézzel szedte meg azok magvát, s mély emberismerettel s kellemes írásmódja vonzó erejével hintette közénk. E magvak már is csiráznak s egykor bizonyára óriási fákká növekednek. Hála ezért önnek! Fogadja — így végzi beszédét szónok — e billikomot, melylyel a szőlőkoszorus Szilágy fiai önnek ez áldomást mondják: Tartsa Isten önt, hogy hazafi munkásság közt soká ürithesse nemzete előhaladása örömpoharát!

A megtisztelt viszonzásában kétségeskedését nyilvánította az iránt, hogy vajjon személyes háláját, nemzete iránti örömét, vagy önérzelmek habozását fejezze-e ki? Ő magyar nyelven csak közlője művében oly dolgoknak, mik más szabad népeknél minden ember polgári catechesise. Ily részvétet — úgy mond — nemzeténél e közlemények iránt nem remélt, mert nem rég vala az idő, midőn a természet törvényeiről elmélkedés csak magános gondolkodás tárgya lehetett, midőn az amerikai polgári élet iránti részvét vétkesnek vagy idealis ábrándozásnak tartatott, és lemondott vala az elme arról, hogy a historiai jognál tovább gondolkodjék vagy valamit kívánjon. Remegő kézzel, iskolás gyereki rettegéssel irta le látottait és hallottait, azon titkos reményben, hogy a természet törvényeinek szavai minden szabad embernek lelkében viszhangra kell hogy találjanak. És íme, határtalan örömére! a magyar lelkét éppen úgy melegítik a természet törvényeinek szavai, mint az amerikai polgárét, s most azt hiszi, hogy vele együtt sok magyarnak szívét do-

bogtatja e kérdés: ha nem virul-e soha szebb hajnala a magyarnak is?! A szilágysági Casinó—így folytatja tovább—igénytelen munkája iránti ezen részvéte meggyőzi őt arról is, hogy érzelmei és gondolkodásmódja nem csalták meg, s a mostani megtiszteltetés szívét még büszkébben abban erősítette meg, hogy azokban ezután is hív maradjon. Vigyék meg — kéri — a küldöttek küldöiknek szívének háládatos köszönetét, fejezzék ki azon ohajtását: vajha egy szebb hazából hozott s művébe letett elvei hazánk minél több fiának polgári catechesisévé legyenek!“

Estve tiszteletére lakoma volt rendezve, melyen, gyötrelmére! a pohárköszöntések tárgya ismét ő volt; Naplójában le van írva szorongattatása. ¹⁾ A következő februárban a nagy-enyedi Casinó választotta meg tiszteletbeli tagjának professor Méhessel és gr. Széchenyivel egyszerre. E tényen a miatt tündökölt: miért tették Széchenyivel egy sorba, ki mellett ő, hite szerént, csak Pygmaeus. „Oly dolgokat irt meg — úgymond — mik számtalanszor le voltak már szétszortan írva, ő csak summázta; olyakat, miket más népek közt minden mivelt ember tud, csak nálunk újságok azok; az ő íróságát csak a szemrehányástól való félelem szülte; korholta azon útazókat, kik le nem írják, a mit láttak: nehogy egykor ellene fordítsa valaki e sujtó vádat, innen az ő autorsága...“ Egyébiránt az enyedi Casinónak a bizalmat megköszönte. ²⁾ Az előszóban is úgy nyilatkozik Farkas S., hogy őt íróvá az a belső szükségérzés tette, hogy a látott szépségeket másokkal is közölhesse. ³⁾ Kövári L. azt is írja, hogy Székes-Fejérvár arany tollal tisztelte meg. ⁴⁾ Még szebb kitüntetés volt azonban az, hogy a magyar Akadémia 1835-n az azon évi legjobb magyar munkára kitűzve levő 200 arany jutalmat Farkas Sándor könyvének ítélte, mit ő egy gyönyörű levélben érzékeny szívvel megköszönvén: az Akadémia örök alapítványai közé vissza ajándékozott. ⁵⁾ Biráló ismertetést Vajda Péter irt

¹⁾ Látható ily czimű könyvben: Farkas Sándor Emlékiratai, kiadja K. Papp Miklós stb. az 1835 jan. 18-ki feljegyzésben. — ²⁾ Látható az előbb érintett könyvben febr. 16. 18. és 27-ki naplói feljegyzésben. — ³⁾ Utazás É.-Amérikában, stb. előszó. — ⁴⁾ Napkelet, 1859. 105. l.

⁵⁾ E levél oly szép, hogy életírásából kihagyni nem tudom. Ime itt van az egész terjedelmében:

Tekintetes Titoknak úr!

Tudósítatván az iránt, hogy a magyar tudós társaság közelebbi nagy gyűlése, az 1834-re kitett 200 arany jutalmat nekem méltóztatott ítélni, tisztelettel kérem a tekintetes urat, ne terheltessék a társaságnak ezen előttem min-

róla ¹⁾, enyelegve, élczelődve oly modorban, miből sem okosodni, sem rajta nevetni nem lehetett. Burján Pál tudatta Farkas S.-ral; eleinte izgatta a tény, de a mint megolvasta, lecsillapult s szóra sem méltatta. A közönség ítélete más volt: a könyv két évben két kiadást ért.

De Farkas S. öröm-poharába mérget is cseppentett a sors. Boszszus panaszzal emlékezett erről Napló-jában s barátaihoz írt nem egy levelében „Örvendek — így ír egyikhez — könyvemről való jó véleményének. Az a könyv nekem már anynyi kedvetlenséget okozott s okoz ma is, hogy szinte borzadok, midőn emliteni is hallom. Megnyertem ugyan is általa előttem sok tisztelt ember figyelmét, s homályos képekben közölhettem, a mi oly régen rejtgetve szívemben lángolt; de felzúditottam másfelől magam ellen az emberek bizonyos részét, kik a legveszedelmesebb fejű embernek kiáltanak, s nyelnem kell az ő alacsonyító rágalmokat, ki vagyok téve vizsgálódásoknak, élczelődéseknek, és hátratételeknek s tapasztalnom kell azt is, hogy némely jó emberim is kerülnek immár, mint a pestist, s vagyok örök hallgatásra kárhoztatva.“ ²⁾ . . . A gyöngéd érzelem méltán botránkozik meg az ily élményeken, de az

den kincsek s minden fények feletti megtiszteltetésemért, hálás köszönetemet bójelenteni, és bójelenteni azon kérelmemet is, hogy ezen igen becses jutalom iránti örömemet köttöztetni fogja, s életemnek legnyugtatóbb emlékezetét szerzend, ha a társaság tölem e summát elfogadja, és a több alapítók által megállított feltételek szerint, a társaság tőkéihez örökös alapítványképpen csatolni megengedi.

A sors engem szűk pályára tett, és kevéssel áldott meg; de adott nekem sok örömet, s íme, adá azon soha nem remélt örömet is, hogy alkalmam leve e keveset a haza oltárára letenni, azon érzélemmel, melylyel a szegény Persa vitte volt markában Artaxerxesnek a tiszta vizet.

Szívemből újítom kérelmem kieszközlését s gyermeki örömmel várom a választ, mely reám nézve oly sok nyugtatót hozand.

Minden tisztelettel maradtam a Tekintetes Titoknak úrnak Kolozsvártt, sept. 24-én 1835 alázatos szolgája Böllöni Farkas Sándor, s. k.

Az eredetiről kiadta Pesten, 1870-n jul.

Arany János,
főtítkár.

Nyomtatva megjelent: Magyar Akadémia Évkönyvei, III-k kötetében (1834—36) 148 l.

¹⁾ Lásd ily cím alatt: Pesti Levelek. Írta Vajda Péter. Első Füzet, Kassán, 1835. 133—135 ll. Farkas S. észrevételei láthatók ápril 24-ki Napló-jegyzésében a már említett kiadásban. — ²⁾ Gedő J.-hez 1836-n nov. 24-n írt ered. leveléből.

életbölcesség szükségesnek tanítja a férfi jellem megedződésére. . . . A pálma növekszik terhe alatt. ¹⁾ A természeti életből az erkölcsi-be átvitt arany igazság van ebben kifejezve. Farkas S.-nak megpróbáltatásai, irigyei gáncsolása, s a nagyok nem kegyelése iskolája volt az öngyakorlásnak, tűrésnek és szenvedésnek. Ez iskolában kapta lelke az igazság és jog iránti erős vonzódását, erkölcsi kárpótlást keresett és talált éppen a jóban és szépben, a mire törekedett, a mi élete fő örömét tette, s a minek még is mátyrja volt. Emberi természetünkben van, hogy a miért szenvedünk, a miért üldöznek, legyen az a haza, a szabadság, politikai elv vagy valamely nagy eszme — kétszeres hévvel ragaszkodunk hozzá, s ekképpen lényünknek egy nemes tárgygyal és czállal való mintegy azonosulása edzi jellemünket, finomítja érzéseinket, megneemesíti egész lényünket. Farkas S.-nak is szeretete fő tárgyává lett a hazai irodalom, az alkotmány, a közügyek, maga a drága hon és nép, melyekhez szenvedélyes ragaszkodást érzett, s a minél magasabb czél előtte csak egy volt s ez az általános emberiség joga, jolléte, szabadsága.

III.

Ily sok oldalú, alapos és gyakorlati előkészületek birtokában volt Farkas S. midőn élete harmadik szakába, a férfiúi komoly cselekvés mezejére lépett. S ha benne akár a nemzeti irodalom ismerése s szeretete, akár a külföldi jeles és ó classicus írók szellemének elsajátítása, akár az utazás által szerzett tapasztalatok hiányzottak volna, sőt ha a sorsnak kedvezőtlen érintéseivel is olykor nem találkozok vala: a szívnek és léleknek az az öszhangzó szép kifejlődése, a jellem ama szívóssága bé nem következik, szelleme azon magasb látkörbe nem jut vala, gondolkozása és érzésmódja a mi megszokott közönséges álláspontunkról, kicsinyes nézletkörünkől a köz szabadság és egyetemes műveltség, a népek és emberiség java és boldogsága iránti oly hő érzésre, a közérdekek oly törhetetlen szeretetére nem emelkedik vala — a mint ezt az ő egész élete minden nyilvános cselekedetei tanusítják.

Tekintsünk végig ezeken.

1818-n Fessler levelet irt Ázsiából b. Wesselényinek; reméli — úgy mond — hogy Magyarország Története című műve négy megjelent kötetét ismeri; négy kötet még nyomtatatlan s

¹⁾ Crescit sub pondere Palma.

előbb Lipcsében kísérlette meg eladását, de nem sikerült; azután Wratislaviában kiadását, de MDCCC aranyat kértek érte; később Rumczajoff orosz cancellárhoz folyamodott; ez dicsérte művét, de úgy nyilatkozott, hogy mint magyar tárgy legkivált a magyarokat kell hogy érdekelje; közöttük van is sok gazdag fő úr; hiszi, hogy nem vonakodnak őt a kiadásban segíteni; írta tovább Fessler, hogy mihelyt CCCCL arany meg lesz, Korn wratislavi nyomdatulajdonos nyomtatását megkezdi; végre kérte Wesselényit, hogy mivel történeti művében leginkább ők, a Bánffii, Apor, Teleki, Gyulai, Béli, Bethlen s több ily fő nemzetségek fordulnak elé méltányolva, eszközölje ki azoknak ez öszszeghez járulását... Mit tett b. Wesselényi, nem tudom; de az ügy az ekkor nála időző Farkas S.-t annyira megihatotta, hogy ő Wesselényi engedelmeivel barátaihoz írt s őket részvételre s annak gyámolítására melegen kérte fel.¹⁾

Azt már láttuk, hogy mint főkörmányszéki irnok — ő, a családtalan — társai sorsa biztosítására, mely czélszerű takarékoskodási társulatot alkotott; az erdélyi városok rendezésére s egy erőteljes közép osztály kifejlődhetésére mely lényeges befolyással volt; a kolozsvári szegények dolgozó-háza felépítése gyorsítását menynyre előmozdította; a nemzeti színházi bizottságban titkári tiszttét, mely önmegtagadással és sikerrel folytatta; a magyar faj felkeresése tárgyában, minő komoly céljai voltak; a temető rendezésében is fáradozott, bár ebben célját nem érthette; irodalmunk mint köz nemzeti cél érdekében tett köz hasznu fáradozásait, Széchenyi és Wesselényi kezdeményezései s az országgyűlés áldozatai feletti örvendezését fennebb már szintén érintettem. Volt ezeken kívül még neki közjót tárgyazó két szép eszméje, a mit csak részben tudott valósítani. Az egyik a Casino-alapítás, a mi azonban előbb egyszerű újságolvasás volt. Nehány fenmaradt levél tanuskodik erről. „Úgy tapasztalom — írja barátjához 1828-n — hogy az activ élet közepette s a reflectálás elmerülgetéseit kikerülve szinte felejteti az ember az existencia terheit. Jelét tapasztaltam annak ma s tegnap; mert most sokan levén itt a lóvásáron, Wesselényi Miklós által ki szerettem volna vinni, hogy a Theatrum és Casino iránt actiák gyűlnének; de szomoruan jövék éppen most haza a gyűlésből. Van egy kettő, kinek lelke van megérteni az ilyeneket; de a nagyobb rész a „Nincs pénz!“ felkiáltással lever minden fel-

¹⁾ Gedő J.-hez 1818-n aug. 15. írt ered. leveléből.

emelkedést. A határozás resultatuma a lett, hogy a theatrumot hagyják menni a hogy mehet, a Casinó iránt a jövő társaságban végezzünk. A léhaság és superficialitas szeretetének kora! De Wes-selényit újra megszerettem!“ ¹⁾ Később Casino-kezdemenyezésének mégis sikerülnie kellett, mert Döbrentei így ír hozzá. „Igen helyeslem, hogy ti Casinót kezdetek. Rajta barátom! Éljen te inkább látod, okosabb — ne készülj meghalni.“ ²⁾ Egy második levelében Farkas S. maga tanusítja a sikerülést. „Az újságolvasó szobánk — úgy-mond — szerencsésen elkezdődött; 15 újságunk van; délutánaimot ott kell töltenem, míg rendbe jön, mert az én Entrepreneur rácz emberem ³⁾ teljességgel nem foghatja meg ezen dolgot; nagyon búsulnék, ha károsulna, mintegy 2000 forint költséget az én un-szolásomra tett...“ ⁴⁾ A társas olvasás, hirlap-járatás tehát bizonyos, hogy megindult volt; azonban a Casinó valódi megalapítása csak 1838-n a január 13-ki közgyűlésen történt meg. Hátrább el-beszélem.“

Másik eszméje, s úgy látszik, egész ifjúságában táplált ábránd-kepe egy Erdélyi Múzeum alkotása volt. Erről is csak néhány levél maradt fenn, melyek szerint azt a többek közt az er-délyi Nyelvemelő Társaság Arankánál maradt gyűjteményével akar-ták megkezdeni, s Farkas S. tudakozódott is a pesti magyar Nem-zeti Múzeum szerkezetéről Döbrenteinél, a ki biztatta őt terve va-lósítására. „A Nemzeti Múzeum planumát nehezen kaphatom meg — írja — mert ritka már; de élő szóval elmondok majd s lefestek mindent, a mihez képest az erdélyi ritkaságok s gyűjtemények Mu-zeumát alkothatjátok, melynek ugyan nagyon kívánnám életét. Lám én is megindulék abban, az Arankánál volt alapot a Magyar Tud. Társasághoz csatolni akarván, melynek planuma a bécsi Cabinetben maradt. Te ne nyugodj, míg azon gyűjteményeket Kolozsvárra nem vitetitek el, s ott az ország házában vagy 3—4 szobát nem nyittat-tok, melléje egy ört adván.“ ⁵⁾ Mi volt még Farkas S. ama levelében, melyre e válasz költ, nem tudhatni. Farkas Döbrenteihez irt s későbbi meg hasonlásokkor utóbbi által visszakért leveleit elégette; de kifejtet-te tervét 1829-n gróf Lázár László tartományi Cancellárhoz irt le-

¹⁾ Ugyanahoz 1820-n aug. 11-n irt ered. levél. — ²⁾ Döbrentei 1828-n novemb. 6. irt ered. level. — ³⁾ Luborits nevű vendéglős, kinél az aristocratia étkezett, s étel utáni idejét társalogva s hirlapolvasással töltötte. — ⁴⁾ Gedő J.-hez jan. 19. 1828-n irt ered. lev. — ⁵⁾ Döbrentei 1829-n jun. 25-n irt ered. leveléből.

velében, ¹⁾ melyben egy Erdélyi Múzeum alkotására szükséges s az adott körülmények közt lehetséges minden kútfőt ismert alaposságával kijelöl, s miként létesítésére nézve az útát és módot apróra kimutatja. Azonban ez meghiusult, még pedig Erdély amaz eredendő bűne miatt, hogy itt régen is azt nézték, ma is azt nézik:

¹⁾ Méltóságos Gróf úr!

Tisztelt Nagyságos uram!

A Nagyságod többszöri kinyilatkoztatásai s előttem tiszteletben lévő hazafi tettei után tudom, mely elcsüggesztő Nagyságodnál is annak elgondolása, hogy Erdélyben egy idő óta a nemzetiséget élesztő közintézet nem jöhet folytatba, és hogy a körülöttünk emelkedő nemzetek között szinte mindenben hátra maradunk. Elfojlott nálunk a közérzet s nem éleszt annak nyilvános tudása is, hogy egy mivelt nemzet sincs már, mely tapasztalásból meg ne lenne győződve arról, hogy a soha nem valósítható cosmopolitismus a nemzetnek erőt, vagyont, tudományt s politikai boldogságot nem szerezhet, és hogy csak az a nemzet boldog önmaga is, s boldogíthatja fejedelmét is, melynek nemzetisége van.

Nem lehet pirulás nélkül elgondolnunk, hogy Erdély, mely hajdan oly buzgón, s Magyarország előtt törekedett a tudományos művelődésre, s a nemzetiséget élesztő különféle módokra, most majd mindenben egészen hátra van, egészen elaludt, s bűnös hidegségében vesztgelve, henyeget az elszegénnyedéssel akarja menteni! Nem tudom, ha még valaha nem kell-e számolni Erdély mostani időkorbelijeinek a historia ítélőszéke előtt, azon érzéketlenségért, melylyel nyelve, litteraturája s kivált nemzeti hagyományjai iránt viseltetik. Magyarország megmentette magát ezen szemrehányástól. Erdély hideg aluszékonyságban sinylődik s néhány évek óta csak egyetlen intézet sem létesült hazánkban, csak egy sem, mely a nemzeti közérzést fenntartaná, mely az időkorlelkével a nemzetiség művelődésére béhatna, vagy bár jövődre előre dolgoznék!

Avagy becsüljük e nyelvünket azon kívül, hogy magyarul beszélünk? Az iskolákból lassanként haldogal ki az anyanyelven tanítás. A főkormány egy lépést sem teszzen nyelvünk terjesztésére, egy lépést sem arra, hogy a sok nyelvű hazánkbeli vendégek és idegenek, ha szabad törvényeink oltalma alatt s hazánk áldásaival élnek, nem csak hogy nyelvünket megtanulják, hanem a magoké terjesztésével ne nyomjanak el. Avagy becsüljük e litteraturánkat, midőn nemcsak hogy egy nemzeti folyóírásunk sincs, hanem az idénig a Magyarországon régen megindultakból egész Kolozsvárra csupán két folyóírás jött? Van-e egy nemzeti könyvtár is Erdélyben? S a censurák rettegősködése miatt képesek-e a rosz könyvnyomtató műhelyek prédikációknál egyebet kiadni? A nemzeti hagyomány levén az, akármely nemből, mely az embert a hajdankor emlékezetével, bizonyos édes érzéssel köti hazájához s az idegen előtt bizonyos nemzeti büszkeséget érez annak fentartásával: avagy mi becsüljük e nemzeti hagyományainkat? Van-e csak egy intézet is, hol fentartathatnának hagyományaink? Elhagytuk pusztulni fejedelmeink minden maradványait; zsidók hordják ki régiségeinket, s bűnös hidegséggel néztük el, hogy a kamara Déva várát — a historia s annyi hazai tettek helyét — kotyavetyén adta el, s Vajda-Hunyadon, hol eleink tanácskoztak, Erdély büszkesége helyén — vas

ki kezdeményezi a jót és hasznost, s ha az nem az aristocratiai osztálytól jó, mely erre csaknem kizáró jogot követel magának, akkor az ügy bukása ha nem is, de késő s bajokkal küzdve is nehézkes létrejövése bizonyos. Szomorító tény, hogy a kisebb nemesi és közép osztály tömegesen, híven csatlakozik az aristocratiától kiindu-

magazinum van. S van e tehát e nemzetnek méltó oka panaszkodni, ha közérzése s nemzetisége nem lévén, különböző nyelvű lakossai mind meg annyi pártokra szakadozván, érdekességét is elszaggatták, s szegénységbe s henyeségbe süllyesztették? S van-e méltó okunk panaszkodni, ha a külföld lenéz s megvet, s ha eljő az idegen s nemzetet nem talál: eljő és találja a henyelő falusi nembet, a nyomorult oláhot, a csaló polgárt, a magába vonuló szászot, és a felettünk mielységével kérkedő németet — eljő és eltávozik a megvetés képzetével rólunk.

Nagyságodat oly álláspontra tette a sors, hol a közjó iránt eleitől fogva buzgott szívével, némely részben megmentheti Erdélyt a maradék előtt való pirulástól, s éppen Nagyságod az, a kiben mind én határtalan bizodalمام vettem, mind más sok hazafiak nagy reményeket ígérnek magoknak. Ez bátorított engem, hogy az alábbiakat írásba tegyem, s foglalatosságaitól üresebb óráiban a Nagyságod ez iránt fordítandó kegyes figyelmét kiinstáljam — bizonyos levén abban is, hogy Nagyságod ezen írásomért nem fog engem a projectum-csinálók közé számítani.

Tavai 11491—1828 szám alatt bocsátott főkormányi rendelés, melynél-fogva ezután minden typographiák az ottan nyomtatott könyvekből öt példányt tartoznak a kir. Guberniumhoz felküldeni, — azon gondolatra hozott engemet, hogy éppen ezen környüállás nyújthatna alkalmatosságot, a magyarországihoz hasonlólag egy Erdélyi Nemzeti Muzeumot megfundálni, s még pedig azt pénz nélkül lehetne megindítani! mivel nálunk a legkissebb közintézet elkezdésében is — a hidegségen kívül — a pénz nem léte, vagy annak éppen közjóra kiadni nem akarása mindig az akadály, tökéletesen meg vagyok győződve, hogy a Nagyságod ismert buzgó felszólalására, a fels. kir. Gubernium kegyesen ráhajtana, az alább következő, pénzbe nem kerülő, s ezen Nemzeti Muzeumot fundálható pontok elfogadására, s addig is míg országgyűlése lenne, s ezen tárgyat a nemzet kétségen kívül magáévá tenné, a fundamentum bármely kevésben s meg lenne vetve. Melynek elérésére jónak gondolnám:

1) Az említett 11491—1828 számú rendelés szerint ezután az erdélyi minden typographiák az ott kijövő minden könyvekből 5 példányt küldenek fel a kir. Guberniumhoz. Mely kedvező lenne ezen alkalmatosság azokból egyiket a Nemzeti Muzeum megfundálására még most mindjárt fordítani, s ezután is egy példányt ezen végre szánni.

2) Amaz 5 példányból a kir. Gubernium egyet mindig a magyarországi Nemzeti Muzeum számára szánt felküldeni. Kétségen kívül örömmel fogja a Locumtenentiale Consilium a kir. Gubernium megkeresésére rendelni, hogy a reciprocitas jussán a magyarországi minden typographiák is egy példányt küldjenek azon kijövő könyvekből az erdélyi felállítandó Muzeumnak.

3) Az 1792-n felállott Magyar Nyelv-mívelő-Társaság könyvei, írásai, ásvány- és egyéb gyűjteményei Maros-Vásárhelyről elhozattatván, most a kir. lyceum

lő bár mely hazafias és közjót célzó kezdeményhez, de az aristo-
caatia soha sem amazoktól vagy más irodalmi férfiaktól indítványo-
zott eszmék létesítéséhez.

Lehangoltan s szomorítólag írta meg ezt Farkas S. 1830-n
egyik barátjának. „A nemzeti muzeummal itt nem boldogulhaték.

bibliothecájába vannak letéve az országgyűlés rendelkezései. Ha ez a kezdendő
Muzeumba áttétetnék, mely különben is a nemzeté, nevezetes fundamentum vet-
tetik a kezdetre.

4) A kir. Gubernium által, ha egy hazafi megszólítással meghivatnának minden
vallásbeli iskolák bibliothecájának előljárói, nem is lehet kételkedni, hogy az
ottan haszon nélkül létező duplicatumokat örömmel ajándékoznák a nemzetnek.

5) Több rendbeli könyvek és képgyűjtemények küldetnek le az udvartól
esztendőnként, s mivel más közintézet nincsen, a kir. lyceum bibliothecájába té-
tetnek s ott hevernek haszon nélkül. Mely nyereség lenne a nemzetnek ezeket
is ezután a Muzeumba tétetni.

6) Ha a királyi Gubernium által hathatós hazafi megszólítás bocsátat-
nék hasonló rendeléssel s a Marchalis-székeken s nevezetesen a városi választott
közönségek gyűlésében lelkes felhívás tétetődne, hogy valamint a községe-
k általjában, úgy privátusok is könyvekkel, pénzbeli segedelemmel ásvány s
más ritkaságok gyűjteményével ezen közintézetet elélegélték, nem lehet fel is
tenni, hogy Magyarország példája szerint több hazafiak ne találhatnának, kik
ezen intézetet egy vagy más módon gyarapítani ne kívánnák.

7) Az erdélyi könyvnyomtatókat, könyvárusokat és könyvkötőket városi
előljáróik által megszólítván, szinte lehet remélni, hogy ezek is esztendőnként
a gyarapításra bizonyos ajánlást tennének.

8) A Magyarországi Nemzeti Muzeumban minden nemből számtalan dup-
licatumok vannak; a Palatinus ő herczegsége közbejövetelével remélni lehet,
hogy a testvér hazának azok — jövődöbeli kölcsön duplicatumok visszaadása
ígéretével — által engedtetnek, vagy legalább a cathalogusok. Ezen kívül még
számtalan módok volnának a már egyszer megindított Muzeumot gyarapíthatni,
melyeknek elészámlálásával nem fárasztom Nagyságotat.

Hogy ezen intézet elkezdődhessék, a többek között azon két kérdés is
fordulna elé: 1) Mely fundusból kelljen ennek költségét hordozni? 2) Mely
helyet lehetne e végre elszánni? Az elsőre nézve úgy gondolom, hogy a míg
ezen intézet nagyobbra nem gyarapodnék, a kötetlenül beküldött példányok
kötése költségén kívül egyéb költség nem lenne, melyek ha privátusok által
reménységen kívül még most semmi fundus nem ajánlhatnék, vagy kötetlenül
maradhatnának egy ideig, vagy a több gubernialis könyvkötői költségek közt
felvétetődhetnének, vagy pedig a kir. lyceum typographiája a kir. Guberniumtól
vett s veendő több emolumentumokért a békötöttetést magára vállalhatná ingyen.
Az ezekre való felvigyázást akár mely hazafi dicsőségének tartja ingyen fel-
vállalni, míg az országgyűlés ez iránt s annak fundussa és bővebb organisa-
tioja iránt is határozást tenne. Másodszor a helyre nézve, most előre legal-
kalmatosabbnak gondolnám, ha a begyűlendő tárgyak az ország szálája felett

Ugy látom, hogy nem nekem kellett volna kezdeni, s menne a dolog. Nincs is időm most, hogy sürgessem.“¹⁾

Az olvasó a fennebb érintett levélből meggyőződhetett, hogy Farkas S. agyában már 1829-n fogamzott meg egy az erdélyi magyar elem fentartására s erkölcsi ereje kifejtésére czélzó muzeum-alapítási eszme, azon Muzeumé, melyet 1841—43-n gr. Kemény József és Sámuel kezdeményezett, s gróf Mikó 1859-n államférfiúi ritka tapintattal s példaadó áldozatkészségével a legsanyarubb politikai viszonyok közt létesített. Azonban az itt nevezett levélből az is megtetszik, hogy a Farkas S. által az Erdélyi Muzeum alapítására kijelölt források még nincsenek mind felhasználva. A nyomdákban a kir. kormányshoz küldött kötelezett példányok még a kir. lyceum könyvtárában vannak; a testvérhoni nyomdákat a régi helytartó tanács nem kötelezte, hogy a mint az erdély-részek küldenek a magyar Nemzeti Muzeumhoz: szintúgy azok is küldjék az idevalóhoz; a magyar Nyelvmívelő-Társaság gyűjteményeit gr. Mikó vette meg s eddig csak egy része a Muzeumé az alapító gróf ajándékából; a kéziratok, jegyzőkönyvek nagy része ma is a kir. lyceum könyvtárában van, valamint az erdélyi udvari korlátnokságtól leküldött gyakran igen becses képek, földabroszok is. A nyomdák kötelezettségének hogyan teljesítése, úgy szintén a magyar nemzeti Erdélyi Országos Muzeum könyv-duplumainak kicserélése ügye miben áll — erről szólni alig lehet.

Farkas Sándor mondván ki Erdélyben legelsőbbben egy orszá-

levő üresen álló nagy szálába lerakattatnának, vagy ennek más módon építése esetében, az újonnan készülendőkben szakasztathatnék e végre egy szoba, míg az országgyűlés által ez iránt is határozás tétetnék.

Ez az a tárgy tehát, Nagyságos uram, melyre a Nagyságod figyelmét, mint hazafi és nem mint projectum-csináló felhívni bátorodom! s a melyiránt a Nagyságod ismert hazafiságára egész bizalommal számítottam! Ha figyelmét felgerjeszthettem, s ha szózatom visszahangzik a Nagyságod szívében, úgy ennél fontosabb levelet soha sem írtam, s Nagyságod életemnek egy nyugtató szép érzéssel többet teszen. Mély tisztelettel maradtam Nagyságodnak

Kolozsvártt, 1829. január 28-án.

alázatos szolgálja:

Farkas Sándor, s. k.

(A gyűjteményemben levő eredetiből).

¹⁾ Gedő J.-hez 1830-n márcz. 18-n írt ered. lev.

gos Muzeum eszméjét, s tervezetei maig gyakorlati értékkel bírván: az, a ki irodalom- és műveltség-történetünket egykor megírja, kétségkívül arányos részt juttatand neki azon dicsőségben és hálában, mit alkotóinak a haza és nemzet eddig nyújtott és ezután nyújtani fog.

Ezek Farkas Sándor észak-amerikai útazása előtti tettei. A mint ő visszatért ama szabad és boldog világrészből s műve nyomtatásban megjelent, néhány elvbarátjával kezét fogva, a haladás, az associatio, a jogi és társadalmi reformok ügyében egy politikai reformator hevével, de egy philosophus komoly kitartásával lépett fel, megkezdve a munkát minden téren, hol hiány s javításra út látszott, az ország alkotmányától le a legkisebb socialis javításig, az ügye igazságában bizó küzdelem vas akaratával, oly buzgóságkifejtéssel, a minő addig e kis hazában nem volt látható. Részletesen előadni e kor nagy mozgalmát a köztörténetíró dolga: én némely tárgyam körébe tartozókat mondok el.

A szellemi érdekek védelmére két megmérhetlen hasznu intézmény jött létre csak hamar a Farkas S. egyenes vagy közvetlen kezdeményezése folytán: a Casino 1833-n, azután ennek kitünőbb tagjai közbenjárására és áldozatával 1834-n egy Nép-Lap, melynek később Vasárnapi Ujság lett a címe.

Tekintsünk végig futólag az elsőnek kezdete tanuságos történetén. „Az 1833-n január 13-n megnyílt legelső Casino-gyűlésben gr. Béldi Ferencz előadta, hogy több hazafi társaival együtt ohajtván Kolozsvártn is egy Casino létesítését, melynek főbb célja a miveltebb társalkodás, nemzetiség előmozdítása, a közértelem és érzés terjesztése — egy ily hazafi egyesületnek megalapíthatása tekintetéből gr. Bethlen János, gr. Kendeffy Ádám, gr. Bethlen Ádám, gr. Mikes János, gr. ifj. Bethlen Pál, Farkas Sándor és a maga neve alatt több honfiakhoz tettek levél útján felszólításokat egy ily nemes czélú intézet pártfogása és részvényeik általi előmozdítása végett, minek oly szép sikere lett, hogy a gyűlés napján 173 részvényes hazafi találkozott, esztendei 20 p. rén. forintos részvénynek négy esztendeig kötelezett fizetése mellett. . . . E célra — úgymond tovább az előterjesztő gróf — gr. Kendeffy a gyűlések végett házáat adta oda a következő szent. György-napig, melyért — úgymond — köszönettel tartozunk (éljen-zés), többen a szobák kibutorozására 1000 p. r. forinton feljüli összeget tettek össze (éljen-zés). De köszö-

net — úgymond előterjesztő gróf — Farkas Sándornak is, ki a Casino jelenvaló megnyílásáig a valóban munkás és kivált a kezdetnél nagyon fáradtságos jegyzői kötelességet buzgó törekvéssel vitte (hosszas éljen-zés), kinek jegyzősége alatt a Casino megállapíthatására javallott szabályok is kidolgoztattak, mit előterjesztő elnök a gyűlésnek be is mutat.¹⁾ Farkas Sándor műve tehát az alapszabályok, az a javallatkönyv kezdő fejezete; neve a legelső Casino-tagok között van²⁾, a jan. 14-ki gyűlésben a 14 választottsági tag közt a legtöbb szavazatot (64-et) ő kapta, utána útitársa gr. Béli (59-et).³⁾ Mily befolyása volt a szép intézetnek mind első megalkotására, mind két évvel később szabályai módosítására, ő maga megírta Napló-jában. „Tegnap este — írja 1835. jan. 25. — Casino-közgyűlése volt, Gyergyaival törvényjavaslatokat készítettünk vala, mint biztosok, azok most vétettek fel. Sok elhullott javaslatunkból, mik éppen a Casino fenmaradása érdekét, pénztára gyarapodását s elaljasodásából felemelését tárgyazzák... A gyűlés Bethlen János helyett engem választott meg igazgatónak, de azt nem volt kedvem elvállalni, s depraecáltam; mert érzem, hogy a Casino hanyatlani kezdett tonusát sok kedvetlenség nélkül nem vagyok képes helyrehozni. A Casino nekem soká kedvencz ideám volt, attól igen sokat reméltem, annak felállításán igen sokat fáradtam⁴⁾, sok rágalmat s gorombaságot nyeltem el. Azt hittem, csak a kezdet bajos, de practicai folyamatja mindinkább csüggesztő.“⁵⁾

A másik egy Nép-Újság alapítása volt, mely 1833-n aug. 11-n tartott casinói gyűlésben több előkelő úr neve alatt lőn előterjesztve, de a mi eredetileg a Farkas S. észméje és formulázott indítványa —⁶⁾ s veleje abban állott, hogy azt 4 évre szövetkező ha-

¹⁾ Látható ez előterjesztés „A kolozsvári Casino közgyűlési jegyzőkönyve“ 1833—34-k kötetében 1—2 lapon, az alapszabályok a 7—14 ll. — ²⁾ U. o. 18 l. — ³⁾ U. o. a 10. j. k. pontban, 22. l. — ⁴⁾ Kiadási saját kézzel írt könyvében ezeket láttam feljegyezve: A Casinonak fiztettem 1833—34-re husz-husz frtot e. 1835. 1836. 1837-re nincs jegyzése, 1838-ra 20 forint, 1839-re is, 1840-re e van béjegyezve: a Casino részvényét 1840. től 1844-ig 200 frtot e. kifizettem. Meghalván 1842 elején, másfél évvel több előre fizetése volt. Midőn feles pénze volt, részvényeit előre szokta kifizetni több évekre. Ez mutatja a kötelezettségről fogalmi szigorát. — ⁵⁾ Napló-ja jan. 25-ki jegyzése K. Papp M. kiadásában. — ⁶⁾ Az eredeti indítvány a Casino Javallatkönyve 9—12 lapjairól volt kivéve s tárgyalás végett a szabályok értelmében közgyűlés elébe terjesztve. Én azt

zafiak közáldozata útján hozzák létre; meg volt határozva, mik le-

Farkas S. mély belátása, humánus érzelme s általában jelleme ismertetése végett, de egyszersmind irodalomtörténetünk érdekében is ide igátatni szükségesnek látom.

A nép miveltsége vagy miveletlensége, mely nagy befolyással legyen a nemzetiségre, minden józan gondolkodásu általláthatja. Nincs egy igazság is, melyet az emberiség története szembetűnőbb s világosabb példákkal bizonyítana. Tekintsük meg bár akár a régi idöket, akár a nagy történeteket s a hatalmas példákkal anynyira gazdag jelenkort, meg fogjuk látni, hogy minden nemzet azon mértékben lehetett erős s hatalmas kívülről, boldog és virágzó belülről, melyben népe az értelmesedésnek bizonyos pontjára jutott.

Ezen szent cél, a világosságnak és közértelmességnek terjesztése levén a mi egyesületünknek, a kolozsvári Casinonak legfőbb törekvése, ennek elérésére általában két módot találunk gondolhatónak: a) A nevelés által a serdülő generatiót formálni; b) Könyvek s nevezetesen folyóirások által a meglettebb értelmet érlelni. Az első, ha az ész jól ismert természetéhez s lépcsőnkénti kifejlődéséhez, és a nemzeti sajátáshoz alkalmaztatott, mély alapu, bőv és tartós gyümölcsű, csálhatatlan és századokra terjedő következtési vállalat. De másfelől munkálatja lassu, gyümölcsei későn érők, kivitele törvényes hatással nem bíró egyesületek erejét feljül mulja, és általános rendbeszedése országos gyűlést kíván. A második említett mód nem olyan mélyen gyökerező ugyan, de foganatja gyorsabb, szembetűnőbb, s a vető magát gyakran bőv aratással örvendezteti, az abból nyert kincset újra tizszeresen és százszorososan gyümölcsözteti. Ez tehát könnyebben kivihető s általunk is nagyobb sikerrel használható mód, melynek foganatosságát a világ miveltebb nemzetei eleven példájok ellenmondhatlanul bizonyítja, kiknél a hir-levelek kevés idő alatt az emberi s polgári jussokat munkáson védő közönséget nem csak alkotak, hanem mai napig is fentartanak. Ily hasznos épület alapvetésébe miként tehessünk mi is egy szegletkövet, szándékunk megmutatni a következőkben.

Legelső dolgunk felelni azon kérdésre: melyik osztálya az a társaságnak, melyre a közértelmességnek és világosságnak jótéteményét háromoltatni kívánjuk? Könnyen kitalálhatni, hogy az, a nemességnek miveletlenebb része, és a föld népe. Az elsőnek szüksége van a világosságra, hogy törvényes elsősegeinek valódi és félre nem értett becsét ismerni, érezni tanulja és a társaságban megállható jussainak, szabadságának okos és fáradhatatlan védője legyen. A másodiknak értelmi kifejlődését előmozdítani nem kevesebbé szükséges, mert a miveltségnek bizonyos mértékére, némely közönséges és hasznos ismeretekre, józan gondolkodásra, tizta és világos felfogásokra mindennek szüksége van, ki ember és polgár, s azon kötelességeket, melyek ezekből folynak, igazán teljesíteni akarja. Hogy mind a két említett osztály az értelmi miveltségnek csaknem legalsóbb lépcsőjén s a szükséges ismereteknek egészen szükiben van, egy tekintet fő- és alsóbb iskoláink fogyatkozással teljes voltára, s minden egyébkénti mivelő intézetek hiányjára, elég megmutatásul szolgál; mire nézve további tartóztatás nélkül átmegyünk a második kérdésre: mi módon kelljen ezen leghathatósabbán segíteni?

gyenek tárgyai, milyen papiroson legyen nyomva, ára legyen 1 frt s a

A fennebb mondottakból könnyű hozzávetni, hogy itt egy Nép-Újság alapításáról van szó, melynek rajzát terjesztjük itt nemzetünk gyarapodásán fáradozó társaink jóváhagyása elé, egy oly Nép-Újságnak, mely olcsóságánál s könnyen érthetőségénél fogva hazánk lakóinak értékekben és művelődésben utolsó osztályaihoz eljuthasson, s szerkesztése módja által az al-nemesség és köznép valódi értelmességének és helyes világosításának eszköze legyen. Tárgyaitól és felállítás módjáról im ezek volnának előleges gondolatink és javallatink.

A) Tárgyai lennének:

1) A jelenkor csak legnevezetesebb historiai eseteinek oly formában előadása, mely semmi megelőzőtt philosophiai, politikai, historiai vagy akárminemű eruditioi tanulságot, azaz, egyebet a józan emberi értelemnél fel ne tégyen, sőt az előforduló földleirási és historiai tulajdonnevek, legelső előfordulásokkor mindig rövid értesítő magyarázattal kísértessenek, melynél fogva maga az újság nevelni fog magának értelmes közönséget.

2) Népek szokásai, nevezetesen a földművelőknek az öt világ részeiben sorsok, conditiojok, boldog vagy boldogtalan állapotjuk s törvényes helyhezetjek.

3) Az uralkodó babonák, bigottság, puhaság leírása és ennek siralmas következményei; ellenben másfelől a föld és mesterség, mívelési szorgalom példás és jutalmazható gyümölcsei.

4) A természet nevezetességei, ritkaságai, nevezetes hegyek, tavak, folyók sat. A gazdasági és technológiai állatok, plánták és ásványok leírásai egy-egy világosító köre metszett képpel; ártalmas állatok, mérges növények ismertetése.

5) Gazdasági útmutatások, házi receptek. 6) Népkönyvek hirdetései ismertetése.

B) A mi a Nép-Újság kiadását illeti, arra megkivántatik —

1) Egy egyes személy vagy társaság, mely azt szerkesztesse.

2) Egy egyesület, mely az erre teendő költségeket hordozza, úgy a jóvelmenen feljúl, mely kivált elsőben igen kevés lenne, pótolja.

A mi az első ötöt illeti, szerkesztőt vagy szerkesztőket, ha segedelem kútók lesznek, lehet találni. A másodikra nézve, biztos út a cél szentsége s hazánkfiaink nemes lelkisége, kiket ezennel felszólítunk s a haza nevében kérünk: vegyék fontolóra ama nagy tárgyat, s ne engedjék, hogy anynyi füstbe ment reményeink után, ez is csak egy szép álmoknak maradjon s mint ohajtás szívünkben meghaljon. Az áldozat nem nagy és nem sok, csak egy kicsin visszafizetés azon sok jókból, melyeket a hazától veszünk; gyümölcsei pedig és következményei nagyok s idővel megmérhetlenek. Egyes ember legnagyobb igyekezete mellett is nem sokat tehet. Sokaknak egyesített erejek csodákat vihet véghez. Különösen felszólítjuk e nemesebb társalkodásnak szép egyesületét, a kolozsvári népes Casinonak tagjait, s kérjük, hogy midőn a mívelt körben a nemesített emberiség örömeit kosztolják, jusson eszükbe a szegény hazai nép, mely előtt a művelődés forrásai csaknem egészen bé vannak dugva, s bocsássa-nak nemes egyesületekből egy fénysugárt a még sötétben járó földiekre, mely őket is lassanként felsőbb rendeltetésekhez vezérelje. Mely szép s mely méltó

hiányt pótolják a pártolók áldozatából. Aláírást nyitottak tehát s azonnal

első születtje lenne a kolozsvári Casinonak a népmívelődés, s mely méltán lehetne büszke ezen lelkes egyesület azzal, hogy az ő kebeléből ment ki legalább a magyar hazába a legelső Né p-Újság.

Egy ily Né p-Újságnak, mely hetenként durva papírosra nagy betűkkel nyomtatva, egy árkust töltene bé, kiadására 1000, azaz ezer példányban 2000 ezüst forint kívántatnék, és minthogy a közönséges elterjedés fontos céljánál fogva az előfizetést egy egész esztendőre most eleintén egy ezüst forintnál feljebb tenni nem lehet, tehát ha mind az 1000 példányra találatnának is előfizetők, mégis egy ezer ezüst forintnak az áldozóktól kell kikerülni. Ennél fogva minthogy ezen Né p-Újság most csak négy egymásután következő esztendőre alapíttatnék, az ezen célra adakozni kívánók arra kéretnek, hogy akár most egyszerre egy bizonyos summát, akár pedig az említett 4 esztendő alatt, minden esztendőben valamit irjanak alá, melyet az ígérőknek csak akkor kellene befizetni, mikor mi ezen javallatnak tevői, látván azt, hogy az aláírt summából a Né p-Újság kiadását 4 esztendőre meg lehet kezdeni, az ígérőket ígértjük beadására felszólítanók.

Végezetre egy nehézséget kívánunk elhárítani, melyet talán némelyek ellenvetésül tehetnének ki. Vagyon a pseudo-politikusoknak egy kedves választott mondások, melynek háta megé szoktak rendszerént bújni, midőn a közügy egy kis áldozatot kíván, és az azon szerencsétlen: „Non est de tempore“, mely már anynyi sok jót és hasznost megakadályoztatott vagy késleltetett. Lehetnek talán olyanok, kik itt is azt mondják: „A nép még nincs megérve arra, hogy újságot olvasson, várjuk meg, míg az olvasást kedvelők száma nevekedik, állítsunk előbb iskolákat sat.“ Mi nem akarunk harczolni a fennebbi választott mondás ellen átaljában, de azt állíthatjuk, hogy ez itt merőben nincs helyén, s igazán non est de tempore. A magyar olvasó közönség nem a legnagyobb — az igaz, de éppen azért kell annak szaporításán igyekezni, s minden célárányos eszközöket felhasználni, hogy az olvasás kedvét a nép között is felerkentsük; ezt pedig semmi által bizonyosabban nem tehetjük, mintha egy a nép szükségéhez alkalmaztatott, könnyű, kedveltető s a legolcsóbb csaknem ingyen való újságot terjesztünk el a nép között. Hogy pedig az olvasó a nép között is több, mint talán sokan gondolják, azt eléggé tapasztalják az úgynevezett vásári apróbb könyvárusok, kik jövedelmek egy részét azon apróbb ízetlen, faragatlan népdalokból, versekből s historiákból kapják, melyeket a faluról bejáró parasztságnak minden vásárkor bővön adtak el, úgy, hogy ha anynyi nép-újság kelne és terjedne el a nép között, mint a menyinyi vásári ízetlen versek és nóták eladatnak a két magyar hazában, úgy bizonyára anynyi előfizetővel egy magyar folyóírás s politikai újság sem dicsekedhetnék. De segíthetné ennek terjedését az is, hogy azon hazafiak, kik ennek kiadását pénzzel segítenék, nem sajnállanak bizonyosan fáradságukat is, hogy ezt hathatós befolyással s tekintetek által mind magok, mind ismerőseik jószágaiban mentől szélesebben elterjeszszék, melyre nézve talán előjáróiktól is megszólíttatva, kezet foghatnának velők a vallások papjai és oskolamesterei. Csak akarat, erős akarat kell és sokat ki lehet vinni, átaljában pedig, a mi jó és hasznos, abban inkább a célt, mint az akadályokat kell nézni. Sokkal több jó maradt el azért, mivel

gyült be 826 ezüst forint ¹⁾; a lap megindítását, részvényesek szerzését, engedély kieszközlését, nyomtatóval egyezést egy 9 személyű bizottságra bízták, melyben volt Farkas S. is, megindulását 1834 január elejére határozták. Azonban a dolog eleinte lassan haladt. A jan. 27. 1834-n tartott Casino-gyűlésben a bizottság jelentette, hogy szerkesztővé Balogh Pál és Brassai Sámuel közül szavazattöbbséggel utóbbi választatott meg, ki engedélyért folyamodott is s a lap remélhetőleg ápril 1-ső napján meg fog jelenni „Vasárnapi Ujság” cím alatt. A kormányshoz az engedélyt megadta 1833. decz. 18-n oly feltétellel, hogy a szerkesztő róla kamarai taxát fizessen, minden számot előleges vizsgálatra az Erdélyi Hiradó vizsgálására rendelt kormányshoz bizottsághoz mutasson be, s egy példányt mindig az erdélyi udvari korlátnoksághoz küldjön fel. ²⁾ Ez engedélyhez az udvari korlátnokság még azon feltételt kötötte, hogy ha a szerkesztő az elébe szabott útasítástól eltérne, engedélye azonnal visszavétetik, és ez elv ez alkalommal minden erdélyi hirlapokra kötelező szabályul kimondatott. ³⁾ Április 6-n jelent meg az első

az emberek hozzá nem kezdenek, mint azért, mert igen hamar kezdenek hozzá. Az embernek nem igen volt hibája, hogy a jóra sietett. Ne várjunk tehát még nagyobb időt, ne tegyünk úgy, mint azon apa, ki azt mondotta fiának, hogy míg uszni nem tud, ne menjen vízbe. Fogjunk neki egyes erővel és fáradhatlan munkássággal s célt érünk.

Mikes János, m. k. Bethlen Ádám, m. k. Kemény Sámuel, m. k. Teleky Elek, m. k. Kendeffy Károly, m. k. Bethlen János, m. k. Kendeffy Ádám, m. k. Gyulai Lajos. m. k. Teleky Mihály, m. k. Wéér Farkas, m. k. Nemes János, m. k. (Egyen kívül mind gróf, de címöket a kor demokratiai iránya miatt nem használták; azután felvették, 1848-n ismét letették s így tovább.)

Farkas Sándor neve nincs itt, de a fogalmazvány saját kézírása, hogy az ő műve is, annak minden tétele bizonyítja.

¹⁾ Az aláírás útján való segélyezés néhány évig tartott. Farkas S. költségkönyvében következő kiadásokat találtam. 1833-n a Népi-Ujság alapítására 1834-re fizettem 15 frtot (300 frt évi fizetésből és 80 frt jószágjövdelemből).

1835-re 15 frt. 1836-ra Vasárnapi Újságra alapítványban 12 frt 30 kr. 1837-re júniusban Vasárnapi Újságra 2 frt 30 kr (hihetően ennyit fizetett az első félévre is).

1838-ra első félévre 3 frt 45 kr, másodikra szintén.

1840—42-re már csak annyit van feljegyezve, hogy fizetett rá, a mennyiség megjelölése nélkül, mi a segélyezés teljes fölöslegessé válását látszik mutatni.

²⁾ Látható 12,856. 1833 főkörm. sz. alatt. — ³⁾ Látható 11,333. 1836 főkörm. szám alatt. A szerkesztő útasítása látható 5747. 1812 főkörm. sz. a.

szám. ¹⁾ A további teendőkre a Casino-gyűlés újból a bizottságot kérte meg. Farkas S. ez ügyben való fáradozását megírta Döbrentének s tőle helyeslő levelet kapott. „Vasárnapi Újság-toknál jobbat nem tehetetek volna — úgymond — csak küldj hirdetést, azon leszek, hogy itt is szerezzek részvevőt. Hiszen 1 forint mi egy évre?” ²⁾ A kik érték, emlékezhetnek, e kis újság mily nagy befolyással volt arra, hogy Erdélynek magyar hirlapolvasó közönsége legyen. A Casino azon jelesei, kik ezt kezdeményezték, irodalmunknak s a magyar nemzetiségnek hálát érdemlő szolgálatot tettek általa, ők méltók arra, hogy tettök irodalom- és műveltség-történelmünkben a magasztalás szavaival öröktessék; a derék szerkesztőnek nevét csak ez is képpes lenne halhatatlanná tenni! A mi ma, az egyesült Magyar-Erdélyországban az új Vasárnapi Újság, a volt 1848 előtt kis hazánkban az, a mit Brassai szerkesztett. Ő folyvást ügyekezett programjának eleget tenni; lapja igaz fényvel vezérlő fáklyája volt a népnek s mulattató kedélyes házi barátja a műveltebb osztálynak. Ész és szív, tudomány és kedély, igazságszeretet és törvénytisztelet volt jellemzője és iránytűje végig.

A nemzet elpuhulástól megóvása s jelleme edzése végett Farkas Sándor fáradozásai következtében alapult részvények útján a kolozsvári vivó-intézet. ³⁾ Ezer váltó forint volt egy részvény,

¹⁾ Teljes címe e volt: Vasárnapi Újság, közhasznú ismeretek terjesztésére. Szerkeszti Brassai Sámuel. Kiadja az Erdélyi Híradó szerkesztősége. 1-ső Vasárnap, Kolozsvárt április 6-kán 1834. 4-edrétben. A Vasárnapi Újságnak ára április hónap 1-től kezdve 1 frt 12 kr; az Erdélyi Híradóval együtt, ára volt 5 frt 30 kr; a Nemzeti Társalkodóval együtt 6 forint 40 kr május 15-kétől az év végeig: a Vasárnapi Újság ára egy egész évre 1 frt 36 kr pengőbőn. Ebből lehet következtetni, mennyivel járult Farkas S. ez években az előfizetési áron feljül a lap fentartásához. —

²⁾ Döbrentei 1834-n jan. 30-n írt ered. level. — ³⁾ Az első és alap-szerződés szintén Farkas Sándor saját keze írása; közlöm egészen azért, mivel az alapítványleveleken kívül, az irományok elpusztulván, csak ezekből lehet a társulat célját, eredetét, szerkezetét némileg megtanulni.

A kolozsvári Vivó-Iskola alapszabályai.

„Alól írt a Kolozsvártt folyamatban levő nemzeti vivó-iskola állandó alapítására ígérek és fizetni tartozom 400 az az négyszáz rforintokat ezüstpénzben; ezen alapítvánnyal főképpen oda czélozván, hogy a vivó-iskola Kolozsvártt örökre alapíttassék s annak hasznáiban azok is részesedhessenek, kiknek vagyoni helyhezetek nem engedi, hogy az intézetbe mint alapítók vagy részvényesek beléphessenek. Mire nézve mihelyt e czélra több alapítók is legalább 10,000 forint alapítványt aláírnak, s ennek esztendei 600 rfrt kamatjával az intézet állandó folyamatja bátoraságosítva leszen, hatalmában álljon a vivó-iskola

ennek csak kamatát fizette bé évenként előre s joga volt egy szegény ifjut nevezni ki rá; huszanöt részvényre volt a társulat alapítva, s a bérjövő 600 forintból fizetődött a vivó-mester, megszereztek a vivó-eszközöket, vivó-termet béreltek sat. Az alapítók száma 25-re menvén eddig, a 10,000 forint tőke biztosítván, az intézetben a tanítás elkezdődött, 1836-n az ideiglenes és feltételes kötelezés végérvényüvel lön kicserélve, melyben az első (1834-k évi) alapítványhoz képest következő módosítás tétetett: A kötelezés állandó, de a befizethetés lehetséges, a kinevezési joga az alapítónak fenn van tartva, de ha roszul viseli magát a tanuló, az igazgató előterjesztésére elbocsáttatik s helyébe a kellő tulajdonokkal birót nevez ki; ha egy hónapig e joggal nem él, az igazgatóságnak

igazgatóságának esztendőnként 20 ifjat nevezni ki, kik az intézetben ingyen tanulhassanak; fő szabályul tartván maga előtt az igazgatóság, hogy az olytén vagyontalan kiválasztandó ifjak mindenek felett magyarul tudjanak s ismeretes jó erkölcsűek legyenek. Az ily ifjak választásában figyelmét fordítván az igazgatóság azokra is, kiket én nitalán a bevételre ajánlani kívánnék, fentartván azon jogomat is, hogy én mint alapító életemben a vivó-iskola minden hasznaival a több alapítók- s részvényesekkel egyformálag élhessek.

Mivel pedig ezen általam ígért s tiszta adóssággá vált fennebbi tőkesummat a vivó-iskola közgyűlése kamatolásra nálam hagyta, közelezem magamat arra, hogy ezen 400 rfrt száztól hattal eső esztendei kamatját, az az 24 ezüst forintokat az 1834-ik esztendő junius 1-ső napjától kezdve mindig előre a vivó-iskola pénztárába befizetem, s míg ezen kamatnak fizetésében pontos leszek, addig az rfrt tőke kamatolásra nálam marad. Ha pedig a tőkét lefizetni akar-nám, ez tőlem apróbb summában, 20 rforintoként is mindig az esztendő elején fizetve, felvétessék.

Melynek nagyobb bizonyosságára ezen tulajdon kezem írásával megerősített levelemet oly további lekötelezésemmel adom, hogy abban az esetben, ha ezen tőke-summának kamatját a kiszabott időre meg nem fizetném, vagy fizetni nem akarnám, hatalmában legyen a vivó-iskola igazgatóságának az egész tőkét annak addig hátramaradt kamatjával együtt mint tiszta adósságot a hazai törvények kiszabásai szerint akárholott találtató mindennemű javaimból, szabad választás szerént, a legrövidebb úton felvenni vagy vétetni. És mindezekre mara-dékimat s hagyományosimat is éppen ily szorosan lekötöm.

Kendeffy Ádám, m. k. Wesselényi Miklós, m. k. Teleki Domokos, m. k. Jósika Lajos, m. k. Bethlen Farkas, m. k. B. Bornemisza János, m. k. Béli Ferencz, m. k. Ifj. Wesselényi Farkas, m. k. Mikes János, m. k. Gr. Teleki Mihály, m. k. Bethlen Domokos, m. k. Mikes Károly, m. k. P. Horváth Ferencz, m. k. Ifj. Wesselényi Ferencz, m. k. Toldalagi Ferencz, m. k. Gyulai Lajos, m. k. Szilvási Miklós, m. k. B. Bornemisza Ignácz, m. k. Degenfeld Ottó, m. k. Teleky Elek, m. k. Kemény Domokos, m. k. Bánffy Miklós, m. k. Huszár Károly, m. k. Bánffy Sigmond, m. k. Kemény György, m. k. Bálint József, m. k. (Czím itt sincs.)

joga lesz a kinevezésre. Ezen kívül fenn van tartva az alapítóknak az a jog, hogy ők az intézet minden hasznait életökben élvezhessék; ki van kötve, hogy ezen alapítványi tőke soha semmi más czélokra ne fordíttassék s annak miként használata csak a viadal-intézet alapítóinak közgyűlése vagy az ez által kinevezett választottság határozatától függjön; ellenkező esetben az alapítványi tőkét az alapító vagy maradéka visszavehesse.

Minő része volt Farkas S.-nak ez intézet létesítésében, maga elbeszéli Napló-jában. „A viadal-iskola nagy gyűlését tartottuk ma, febr. 1-n. Megint megválasztának — úgymond — igazgatónak s ezt örömmel fogadtam el. Ezen iskola létezésére és sikeres haladtára gondolás mindig valami kedves s nyugtató érzetem nekem. Mert tudom, hogy ez az én igyekezetem után létez s én eszközlém enynyire gyarapulását s megalapítását. Sokat bajlódám, míg rá beszélhettem némelyeket s magamnak is kevés vagyonomhoz képest sok áldozatomba került. ¹⁾ Kendeffi vala ebben nekem nagy segédem, s nála nélkül bajosan is boldogulhattam volna. Szegény Kendeffi! Ő Shakespeare-féle ember vala köztünk; planumaimmal mindig háta megé bujtam s az ő óriási lelke sokat létrehozott, mikből én sokat nem tehettem volna nála nélkül.“ ²⁾ Oh ritka lelkű s jellemű férfi, ki a jót csak magáért a jóért — nem magán érdekből teszed — teszed mások által és titokban, teszed jó szívvel és ambitio nélkül, áldozattal és semmit sem követelve, csakhogy hazád nyerjen vele s népe erkölcsi és szellemi ereje gyarapodjék! Oh ha lenéz-nél ránk magasságból, minőnek találná ez elanyagiasult, pénzért s hivatalért, érdemrendért s nagy czímekért, polgári és égi üdvét is feláldozó kalmár nemzedéket!

Az 1848—49-ki aléltásgból 1856-n három évre ez intézetet egy új társaság életre ébresztette vala; találkozott 21 honfi, kik a nemzet ifjúságának testi ereje s személyes bátorsága vivás által kifejtésére pár száz forintot áldozni készek voltak, s hozzá csatolván a

¹⁾ Költségkönyvében ezek vannak följegyezve:

1833-n a fegyveriskola butorozására adtam 5 frtot.

1834-n fegyveriskolára 4 hónapra 10 frtot.

1835-n fegyveriskolára két kardért 2 frt, pár keztyűre, kard-védőre 7 forint 30 kr, kar-vasra 2 frt 30 kr, együtt: 22 frt 10 kr, fegyveriskolára szeptemberre 2 frt 30 krt, decemberre ismét annyit.

1837-ik esztendő elejéig együtt — 50 frtot.

(Tovább nincs följegyzés.)

²⁾ Napló-ja febr. 1-ői feljegyz.

régi társulati tagok befizetett alapítványai kamatát, 1859-ig a tanulást lehetségessé tették. Ekkor az új feloszlott, sőt a régi társulat is gyűlésileg magát feloszlottnak nyilvánította, alapítványainak, valamint a befizetett tőkének jövőben mily célra fordítása feletti határozhatást későbbre hagyván fenn.¹⁾... És most ez ügy egészen feledésbe ment. A tőkék kamatra kiadva ugyan, de valódiilag nem gyümölcsöztetve hevernek. Az 1836-ki eredeti kötelezvények határozatilag érvénytelenültek. A szép hazafiui cél: hogy a nemzet ifjúsága edzetté, ügyessé, férfiasan bátorra növekedjék — többé senkit nem lelkesít. Az idők naponta nehezednek felettünk, a nemzetnek éppen oly szüksége lenne ereje egyesítésére s kifejtésére, mint 1830—36-n volt; de Wesselényi, Kendeffi és Farkas S. nincs! velök együtt az igaz férfiaság, tán az önfeláldozó hazafiság lelke is elhagyta hazánkat. Szemeink előtt szétmállik, megsemmisül az egykor oly sokat ígérő intézmény. ... Ki ébresztendi fel e nemzetet? Ki egyesít még minket valaha nagy köz célok elérésére, dicsőséges munkák végrehajtására? A kifejlendő erkölcsi erő-e, vagy egy új Mózes?

A Gross Petter József tanítósa alatt Erdély előkelőitől 1819-n alkotott muzsikai egyesületnek s avval egybekötve volt énekiskolának is buzgó, áldozatkész pártolója volt Farkas S. Célul volt tűzve az aesthetikai és nemzeti érzés kifejtése, a magyar mindkét nemű ifjúságban a zene és ének iránti hajlam és szenvedély felköltése, ama reménynyel egybekötve, hogy az újonnan épült nemzeti színháznál egykor az orchoesteri zenét az egyesület végezze. Dicsőségeül fogja tulajdonítani műveltségünk történetírója az akkori aristocratiának, hogy egy szívvel-lélekkel felkarolta s személyes közreműködésével és pénzáldozattal segítette a zene és ének ügyét: gr. Wass Imre, Hollaki Antal, Gál László a zenészeti akadémiákban működő tagok voltak, bált, hangversenyt, színi előadást a művelt osztályok jobbjai együtt rendeztek, adakozási ívet nyitottak s így annak egy kis kamatozó tőkét s évi jövedelmet biztosítottak. Ez iskolában Schodelné, Brassai, Gyergyai Ferencz és László győ-

¹⁾ Az 1856—59-ki társulatnak 3 év alatt 1700 frt bevétele, 1697 frt 46 kr kiadása, 2 frt 56 kr pénztármaradéka volt. A régi alapítók közül befizették tőkéiket: Gr. Bethlen Domokos 400 frt, gr. Gyulai Lajos 400 frt, P. Horváth Ferencz 400 frt, gr. Kendeffi Ádám 400 frt, b. Wesselényi Miklós 400 frtot, együtt 2000 forintot. Kamatra ki volt adva: gr. Mikó Zsuzsanna özv. Székely Mihálynénál 850 frt, ugyanannál 500 frt, Biasini Domokosnál 700 frt, Ugron Istvánnál 400 frt, b. Bánffy Zsigmondnál 264 forint, együtt: 2714 frt, és ezek kamathátraléka 1859 óta.

nyörködve gyakorolták magukat, szegény ifjak díjmentesen tanulhattak, a vagyonosak 1 frt tandíjt fizetvén e czélra. Farkas S. költségkönyvében állandó a kiadás e czélra; közügyszeretete anynyira terjedett, hogy az 1837-ki országgyűlésen néhány fontos ügyben a szónokoknak beszédet dolgozott ¹⁾, hogy a szabad eszmék inkább meghonosuljanak; az étlap magyarosítását már említettem; nőbarátneít folyvást arra unszolta, hogy kiadásairól jegyzést vigyenek, csak ez biztosítván a gazdaszszonyi rendes háztartást. Biasinít arra ösztönözte, hogy mint a külföldi városokban van, nyisson szállodát, állítson bérkocsit, rendezzen narancs- és virágbálokat a közönség mulattatására, hogy az osztályok a nyilvános helyeken egymáshoz inkább közeledjenek s a jogegyenlőségre megérjenek; a könyvkötésre franczia és angol mintákat hozott, a lyceumi nyomdának elhozta a *Times* egy példányát s az ajtóra ragasztotta, hogy lássák a külföld előhaladását s az igazgatók és szedők itt is az idővel haladni igyekezzenek; szóval: Farkas Sándor a nemzeti előhaladást minden téren, minden osztály körében buzgón mozdította elé. . . .

A mit a haza közügyeivel, azt tette Farkas S. felekezetével is. Az unitáriusok főtanodájában e tájt s az ő bátorítására alakult ifjusági olvasó-társaságnak fizető tagja, s választott pártfogója volt, számára könyveket jelölt ki, még a gyűléseiben részvételt is ígérte.²⁾ Az ifjuságot Farkas S. szerette, oktatta, bátorította; mikor Kriza külföldi Akademiákra ment, útjára 10 e. frt, tanár Molnos Dávid emlékére 5 fr. papi képében 1837-re 4 fr. 30 krt, énekes könyvekért 6 frt 40 krt, az unitárius státus pénztárába 1841-n évenként adandó 15 frt segélyt írt alá, róla magának kis könyvecskét készített, de halála miatt csak ez egyszer fizethette be; 1839-n Augustinovic Pál kir. kormányshéki tartom. főszámvevőshéi elnök — leginkább az ő befolyására — összes vagyonát az erdélyi unitárius státusnak véghegyományozta, s őt annak egyik végrehajtójává nevezte ki. Nem kevesebb volt az, mint egy szabad hitrendszerű vallásos testület fenmaradásának örökre biztosítása. Ama végrendelet szerént a tőke örökké növekedik, a kamatoknak csak egy része elkölthető, a többi tőkenövelésre fordítandó; a kezelők illő díjt kapnak, s szigoru

¹⁾ Költségjegyzékében arról ily feljegyzést találtam:

Jövedelem 1837-re

Fizetés arenda

„Oratiók írásáért 40 forint.“

²⁾ Olvasó-társasági jegyzőkönyv 1834—35-ről 11. lap 27. j. k. szám.

ellenőrzés alatt állnak. Sőt halálakor maga is könyveit, térképeit, kéziratgyűjteményét, könyvtárával együtt ¹⁾ a kolozsvári unitárius főtanoda könyvtárának az ott tanuló ifjúság közhasználatára hagyta, valamint a Gondoskodó-társaságban levő tőkepénzét is ²⁾ kamatjával együtt oly módon, hogy az egész mennyiség kamatolásra Kolozsvár városában fekvő s két anynyit érő telekre kiadatván, maga a tőke soha elkölthető ne legyen, évenként 6 száztóli kamatjából 4 száztólival mindig újs nevezetesen magyar könyvek szereztessenek, az ötödiket vegye a felügyelő könyvtárnok fizetésül, a 6-ik az eladandó butoraiból satb. begyűlendő összszeggel együtt csatoltassék a tőkéhez, adassék kamatra, könyvtárát és tőkepénzét külön kezeljék, arról vigyenek számadást, mit a főtanács vizsgáltsason meg. Ha az unitárius főtanács e végrendeletét el nem fogadja vagy nem teljesíti, a pénzt és könyveket végrendelet ellenére használtatja, mi miatt a könyvek elidegenítenek, a tőke veszélyeztetik: joga lesz a kolozsvári Casinonak vagy ha az nem léteznék, vagy nem ohajtaná, a hazában fennálló egyik valláshoz sem tartozó tudományos intézetnek a fennebbi pontok s feltételek szerint hagyományát magához venni s az irtak szerént birni; végső esetben pedig örökösei vegyék kezökre. ³⁾

Ezek a nyomai Farkas S. életének, ezek ama tettek és alkotások, melyek korában a nemzetet irányozták, tehát a történetek egy részét képezvén, nevét örökre fentartják. Emlékezhetik az olvasó, hogy Döbrentei 1815-n Farkasnak szeretetét igéri, csak hogy bús néző-pontját derültebbé változtathassa; igen arra is, hogy 1816-n őt mint szegényt ajánlották Wesselényinek; hogy Döbrentei 1820-n 30 frtot ajánlott neki szálláspénze pótlására s kérte, ne fogadja el gr. Gyulainétól az ingyen szállást. „Íránta — úgymond — nem szükség magát genieroznia s nyúgalmasan lesz magára, mert hívére emlékezik nem jóltevőére. Tegye meg ezt — kéri őt — s más helyt lakván, megint idő telik s dolga jobbra fordulhat.“ ⁴⁾ Önfentartási gondjaira világos vonatkozásokat látott már az olvasó, s esetleges bevételeit nem számítva, jövedelme 1837-ig

¹⁾ Ma az önálló könyvek száma: 1307. — ²⁾ E tőke ma: 2233 frt 22 kr. —

³⁾ Az unitáriusok kolozsvári főtanodájában levő aug. 22. 1841 és február 12-n 1842-n költ eredeti végrendeletből, melynek végrehajtóivá Szegedi Mihály, Kőrömczi József és Kelemen Béni barátait rendelte azon kérés-sel, hogy vagyonából a mit szeretnek, válasszák ki s tartsák meg barát-jok emlékezetére. — ⁴⁾ Döbr. 1820-ban febr. 19-n írt ered. lev.

400 forintot alig haladott meg. Ez azon anyagi alap, melyen Farkas S. állott, melyről —előbb lelkét kimivelve — igen sok üdvös vállalatra eszmét adott, nem egyet létesített; mégis halálakor egy kis tőke-alapítványa maradott hátra szintén közczélra, mely immár megkészszerződve, idővel tekintélyes összszegre, szerény könyvtára pedig egy század alatt gazdag tudományi tárházzá fog növekedni.

E férfi az Istentől nyert lelki tehetséggel s a maga erején szerzett kevés vagyonnal való okos élés és helyes számítás megható képe — egy második Franklin! Ez a dicső szegénység, a nemes lélek s kimivelt elme és érzés valódi aristocratiája! E korrajzban főuri kortársainak hosszu sorát ismertük meg, kiket szerencse s atyáik erénye, olykor furfangja százezerekre menő értékkel ajándékozott meg, kiknek a jövedelem fáradság nélkül jut a kezökbe, kik utaztak mint ő, tanultak mint ő, tudtak is mint ő; de a nemzeti irodalmat, a hont és közügyeit nem tanulták meg úgy szeretni mint ő. Ezért fog ragyogni az ő neve műveltségtörténetünkben örök időkön át, míg amazokéit feledékenység temeti el. . . . Néhány politikai jelességet kivéve — kiknek legyen tisztelet! — mi nagyobb mérvű hasznát vette azok vagyonának a haza, a nép? Segítették-e aránylag az irodalmat? állítottak-e könyvtárakat, népiskolákat? Mit alkottak életükben, mi teszi emlékezetessé halálukat? A mikor Farkas S. keze keresményéből egy közintézetre évenként 15—20 frtot szakított el magától, úri társai ezereket áldozhattak volna. Ő közczélra, könyvre, folyóíratra olykor 100—200 frtot adott ki évenként: amazok Bécsben, Párisban 10—20,000 frtot élveztek el. Farkas Sándor pénze nemzete ifjúságának, utazó nagyjainké, idegen országok fővárosainak gyümölcsözött. . . . Gondoljuk még ehez gyöngye testi egészségét, mely árnyként kíséri végig életén. Döbrentei 1828-n írja hozzá, hogy aggódik azért. „Nem feszített képzelődés-e, kérde tőle, halálad jövedölgetése? Ne adja Isten; neked — úgymond — élned kell s tünnöd az élet kedvetlenségeit. Vedd barátom — így végződik levele — az élet szebb oldalát.“ ¹⁾ Később Farkas S. írta egy barátjának, hogy gyarló egészsége anynyira elkedvetlenítette, hogy hetekig sem nem ír, sem nem gondolkodik semmit. „Hijában törekszünk — úgymond — minden philosophiánkkal, a test hanyatlásával oda a lélek ereje is“; ²⁾ egy későbbi levelében még csüggesztöbben ír. „A sok únalmas baj — úgymond — rám nézve na-

¹⁾ Döbr. 1828-n márczius 28-n írt ered. level. — ²⁾ Ugyanannak 1825-n nov. 28-n írt ered. level.

ponként szaporodik, bánatba ejt, hogy a minél tovább haladok, annál kevesebbet élhetek magamnak és barátimnak“; ¹⁾ 1835-n május 6-ki Napló-jába azt jegyezte be, hogy könyveiről végrendeletét megint megírta ²⁾, tehát már ekkor halálát várta; 1836-n egyik barátját tudósította, hogy néhány hét óta lábai fájdalma miatt folyvást fekünnie kell, s a fekete gondok bonczolgatásai meguntattak vele mindent; ³⁾ végre jobb egészséget kíván, mint neki van“; 1837-n Váradra, 1838-n Borszékra, 1839-n ismét Váradra kellett menni egészsége helyreállítása végett; 1841-n nem mehetett el, úgy látszik, rosszszabbul lett; ez évi költségei közt az orvosság-vevés foglal főhelyet; Kelemen barátjának szomorúan írja: „hogy naponként hanyatlik, s ha ő is sinlődik, ki marad neki mostani állapotjában? El van bádjadva — úgymond — s keseredve, mert érzi, hogy a gyáva testtel, a lélek ereje is gyengül; jöjjön — kéri őt — minél hamarább Kolozsvárra.“ ⁴⁾ Utoljára azonban ez állapotot is megszokta s betegségét hideg léleknyúgalommal tűrte, sőt arról kedélyes elmélkedést írt. „A betegség — úgymond — az erkölcsi tanulságok legérdekesebb tárgya; a rossz egészség része a halálnak; könnyebben viseljük el a betegséget, ha meggondoljuk, hogy ez állapot sincs vigasz nélkül: a kedves benyomatokra fogékonyabbak vagyunk, részvétérzésünk megélénkül mieink iránt, barátinkhoz inkább vonzódnunk; kevesebbet élünk a világnak, hajlékunk pedig egy egész Panoráma: a szikrázó tüzet órákig mily csendes élvezettel tekintjük, ágytakarónk s paplanunk virágaiban anynyi érdeket talál szemünk! A léleknek nincs szülőtte-földje: hatása mindenfelé kiterjed, él, teremt minden hazában, hová a sors veti, csak kétszer van szünete: midőn porhüvelyét felölti és levetkezi.... Az egészség boldogság, de az nem lehet fődolog, hogy magunknak beteg-őrei legyünk. Alig megfogható, hogy a szüntelen egybeomlással fenyegető agyagrésznek pontos foltozgatása, hogy legyen az emberi foglalatosságok legszükségesebbike? Ennél vannak szentebb kötelességek, melyek előtt a test semmi, mert nem csak arról kell gondoskodnunk, hogy éljünk, hanem hogy nemesen éljünk. Akárkinek ha csak egy morzsányi megfogása van a köz erényről, önmagának teremtené oly kötelességeket, melyekről nem mondhat le csak azért, hogy csendesebb legyen szíve, vagy néhány esztendő teldjon ha-

¹⁾ Döbr. 1828. decz. 16. írt ered. lev. — ²⁾ Látható idézett Emlékiratai-ban. — ³⁾ 1836-n november 24. Gedő J.-hez írt ered. level. — ⁴⁾ Kelemen Bénéhez 1841-n jan. 12-n írt ered. lev.

nyatló életéhez. Sokaknak közülünk nincs vagyona, tehetsége, külső elsőse, mit a hazának s emberiségnek szentelhessen, de egy tulajdonunk megvan mindnyájunknak — magunkat mindnyájan vihetjük áldozatul. A ki általlátta, mily vonzó az élet, annak becsét is jobban megtanulja ismerni, megtanulja nyugodtan nézni a halál elébe, s ezen gyakorlat tartósabb bátorságot ad, mint a Stoicismus porticusa. Ha a betegségből gyógyulunk, mély hálával vesszszük észre szívünkben az egészség viszzatértének első sejdítését, amaz új tavasz rügyezését, mely kezd felfakadni bennünk; vagy ha betegségünk nem engedi meg az ujja-születést, legalább vannak bizonyos enyhületepillanati, oly pillanatok, midőn a lélek felrepdes az ég felé, mint a pacsirta zengedezve, örülve, hogy szárnyait a tiszta légben feredeztetheti. Ekként indulatunk szelidültével lelkünk nemesebb lesz, kívánságunk tisztább neműek — egész létezésünk a halálra való készülgetéssé válik, és a minket erre emlékeztető belszózat szüntelen tartó ugyan, de szelid és bátorítgató.“¹⁾

Élet- és korrajzom kiegészítéseül Farkas S. magán életéről is meg kell emlékeznem. Azonban ez csak hiányos lehet, mert akadályoz szinte gyermekes szerénysége, levelezései elége s az ő gondolkodásmódja, mely szerint azt tartotta, hogy az egyén személyes ügyének, bajainak, egész életének el kell enyészni a közügy, a nemzet érdekei s az emberiségi tekintetek mellett.

Farkas Sándornak egy fia testvére volt, ki korán elhalt, s egy leány, kiről végrendeletében megemlékezett; székel származására sokat tartott²⁾, nemzete művelődéseért szíve égett; a falujából felsőbb iskolákba ment ifjakat pártolta, tanulásra buzdította, nekik papírt, tollat, ironyt, könyvet adott; Mikó Lőrincz tanár és bányatanácsos Mikó Samu mint egy-falusiak iránt halálaig szerető indulattal viseltetett, előbbinek végnapjaiban emlékül atyjától örökölt egy pár damasztk csövű ezüst virágos török pisztolyt s egy kristály üveg ivó-poharat adott, melynek oldalára feljül e volt bele metszve: *Vinum laetificat Cor hominis*, F. S.; alól: *In vino Veritas, Amor*, még alább: 1834. Ez Farkas symbolumának látszott lenni. Ő barátival szivesen időzött, azonban a mi

¹⁾ Farkas S. eredeti kéziratából. — ²⁾ Fennebb őt czímerleveles nemesnek írtam egy székelbi bizonyítvány alapján, melynek azonban czélja csak a volt, hogy őt a határőrségi katonáskodástól megvédje; most értesülök Incze Mihály barátjától, hogy nemzetsége a huszárok közt összezeirt lovas határőr volt s a nemzetség lovát ő maga halálaig tartotta; a pecsétjét alkotó cserlevél is utóbbi mutatja.

bort megivott, egy vagy másfél meszely volt. Ilyenkor kedélye vidor lett, élczei elmések, beszéde fesztelenebb; a franczia jelszava volt övé is: az élet elviselhetlen rossz, ha olykor egy kis szerelem és bolondság nem fűszerezi. ¹⁾ Incze Mihály nyugalm. fogalmazót mint tanulót pártfogással, kölcsön pénzzel segítette; sőt egy bölöni székely leány Luborits nevű vendéglőshöz menvén Kolozsvárrt férjhez, Farkas addig töprenkedett, míg az urak pártfogását számára megszerezte; később L. általuk vagyonos sorsba jutott, róla végrendeletében is megemlékezett; a népet különösen szerette: sokszor kiment közé a piacra, a vásárokb; beszélgetett napszámossal, cseléddel, favágóval egyiránt; meglátogatta a parasztok multságait falun, szóba állott a falu legszebb leányával vagy egy pohár bort fizetett a legjobb tánczu legénynek; barátival a bel- és külvárosokban a vidámság legkülönbözőbb tanyáit felkereste azért, hogy minden osztály s réteg érzés- és gondolkodásmódját, erkölceit és bajait látva, helyes ismerete és képzelete legyen a társadalmi állapotokról... Családja nem volt, de ezt bánta; Kővári László azt írja, hogy halála előtt a nőtlenség ellen könyvet írt. ²⁾ A családi élet örömeit szellemdús nőkkel és hölgyekkel való ismeretség pótolta, kiknek körében örömmel mulatott, s kik szintén keresték az ő elmés, tanuságos, kedélyes társaságát. Mély és erős érzés élt szívében különösen Polz Josephine nevű polgári hölgy iránt; viszonyuk anynyira benső volt, hogy a midőn az egy ideig Bécsben mulatott, Napló-t írtak élményeikről, érzéseikről s egymásnak megküldötték. ³⁾ E hölgygyel sok boldog órát töltött, neki sok szép érzését s föllengő eszméjét köszönte. De a sors könyvében az egymásé nem lehetőség volt számukra írva. Farkas S. 1830-n elment é.-amerikai nagy útjára, s mikor visszajött, Bécsben mulató barátnéja Swaim James gazdag észak-amerikai polgár ifjuval mátka-viszonyban volt s már májusban 1832-n arájaként kísérte azt új hazájába—Philadelphiába, hol azonban egy évet sem élve, meghalt. ⁴⁾ Siratta e derék nőt az új világrészben

¹⁾ La vie est une mauvaise, si elle n'est pas accompagnée d'un peu de l'amour et de folie. — ²⁾ Napkelet sat. 1859. 105. l. — ³⁾ Gedő J.-hez 1829-n márczius 11-n írt ered. lev.

⁴⁾ Az Erdélyi Híradó 1833. júl. 3-ki 9-ik száma így ír erről:

„Az é.-amerikai státusok folyó esztendő május 13-n Philadelphiában költ közhir-leveléből szóról szóra ez olvasható: Meghalt tegnap reggel öt órakor Mrs (Polz) Josephine, Swaim James úr hitvese, rövid, de fájdalmas betegségben. Ezen kiművelt kellemes aszszonyság erdélyi (kolozsvári) születésű volt; még

egy város, igaz gyászolói közt volt Farkas Sándor is barátaival együtt. ¹⁾

Farkasnak sokat pótolnak ki barátai is, kiket teljes életében gyöngéden s bensőséggel szeretett; csak Döbrenteivel hasonlott meg, de tudni nem lehet: Farkas S. szabadelvűsége, olykor éles nyilatkozatai, Döbrentei nagy hivatalba lépése, vagy Bajzával való irodalmi vitája volt az ok. Farkas sokszor nyersen szólott D.-ről, de igazán, s jóságaira hálával emlékezett. „Döbrentei — írja Gedőnek — nagyon megosztotta lelkét a két pályán! Most mint Casino actuariusanak rettenetes kereskedői lélekkel irt hirdetését olvasá. . . . Házassága megszüntette volt köztük a levelezést, de ismét rendben vannak, s ő soha sem szűnik meg benne tisztelni azt, a kinek sokat köszönhet.“ ²⁾ Máskor D. képét megküldötte néhány irodalmi termékkel együtt ugyan Gedőnek. „Ebből láthatja — jegyzi meg — hogy a mi D-ink szorgalmas lófuttató, actuarius, actionarius; ő a nemzeti Casinonak s az asszonyi egyesületnek is actuarius, s még tudja Isten minek.“ ³⁾ E megrovás azonban indokolt. A ki annyi-féle hivatalt halmoz magára, egyik iránt sem lehet megosztatlan figyelemmel: egyiket vagy a másikat elhanyagolja; falánk kapzsisága által más tehetséges embereket foszt meg a munka-körtől, a közügyeket ön existenciájára szolgáljává teszi. Ily eljárás megzavarása a kötelességek szigorú teljesítését illető erkölcsi fogalmaknak, ez kaputár a nyegleségre s terjesztője a hivatali lelkiismeretlenségnek. . . . Más levelében Farkas S. Döbrentei nagy hivatalba jutásától félti barátságukat. „Döbrenteit várom — írja — jó órákat reménylek, ha házassága s a nagy hivatal meg nem változtatta.“ ⁴⁾ 1835-n május 26-ki Napló-jegyzése már a Bajzával való vitát gyaníttatja az el-

nines esztendeje, mióta partjainkra szállott és köztünk lakott. Kijelölve szelid indulatai, csinos magaviselete, díszes és szélesen kiterjedő lelki tőkélyei által, barátjai közt csudálta és szerette minden, ki kellemes körébe tartozott. Különböző nyelvekben — ki nem véve a magáét — mesterné levén, társalkodása gyönyörködtető és tanító volt. Ő minden maga fitogtatás nélkül, az élet minden környúlálási közt munkás keresztény volt. Nem mondhatunk róla többet, s a barátság érzelme nem engedi kevesebbet mondanunk. T. A. W.“

¹⁾ Mikor az újságban a kolozsvári philadelphiai hölgy halálát olvastam, fájlaltalak — ezt írta hozzá Döbrentei jan. 14. 1834-n. Farkas maga így ír erről É.-Amerikai Utazásában: „Elhatároztuk Philadelphiából elindulni, hová örökösen vissza fognak lebegni bánatos sohajtásim.“ 327.

1. Napló-jában is bús levertséggel ír 1835-n május 2. 3. 4. napjairól.

²⁾ G.-hez 1827-n octob. 8. irt ered. lev. — ³⁾ Ugyanahhoz 1828-n márcz. 24.

irt ered. lev. — ⁴⁾ Ugyanahhoz 1829-n aug. 4. irt ered. lev.

hidegedés okául. . . . Farkas S-ban végiglen látszott viszonyuk fentartásának vágya, mit 1838-n Döbrentei levelei visszakérésével kétévágott. Farkas S. felküldötte Döbrenteitől kapott leveleit, ki azokat a m. Akad. kéziratárába tette le, ¹⁾ magáéit pedig irodalomtörténetünk kárára elégette, és itt barátságuk szép köteléke örökre megszakadt. ²⁾).

¹⁾ Én onnan vettem másolatimat.

²⁾ A sajnálkozás fájdalmas érzetével, de irodalomtörténetünk érdekében mégis szükségesnek látom az itt következő levél és válasz közzétételét:

Buda, május 10. 1838. Farkas Sándor úrnak tudtára adatik ezennel a 25 pforint vétele. Nem volna erre szükség, mert a Recepisse aláírása általam azt már bizonyítja, s egyéb tudósításom a pénz mellett nem jött. De alólírtnak még egy legutósó kérelme is van. Ne sajnálja u. m. Farkas Sándor úr a közelebbi pesti medárdi sokadalomra jövő valamelyik kolozsvári biztos kereskedő által Medgyaszay Istvánhoz betéetni hozzá irt minden leveleimet. Ugyanazon kereskedő veendi által Medgyaszaynál Pesten a nagy hídtetzában Farkas úrnak alólírtnál meglevő leveleit.

Döbrentei Gábor m. k.

Válasz a fennebbi levélre.

Elküldém hozzád minap a Frimontné pénzét, semmit nem írva a boríték alatt; mert abban valamit írnom sem nem illett, sem nem volt szabad, mint más tulajdonában. Két évnél több már, hogy nem irtam néked. Leveleimre elhallgatásod s más körülmények miatt feltételesen nem akartalak megszólítani egy ideig, mert rossz politikai hírben állottam, tudtam, hogy politikai hitvallásom s társalkodásom nem a te gondolkodásod szeréntiek s önként nem akartalak a lesők előtt gyanuba hozni, hogy velem viszonyban állasz.

És minő leveledet vevém a mult postával ily hosszas idő után! Alig hiszem, ha valóban tőled jönnek-e e megvetésed s fővebb hivatalos tekintetted egész erőlködéssel éreztetni akaró sorok; tőled, kit én nemes érzelmű, bosszút nem ismerő léleknek hittelek lenni. Számoltattam magamat, mivel adhattam okot, oly kiméletlen, oly szívtelen bánásmódodra! Aval-e, hogy képzelt ellenségeidnek nem voltam ellensége? Aval-e talán, hogy neked és nekem és barátinknak, nem állhattam meg, nem panaszkodni, hogy te Wesselényi Miklóst nyomoruságában hidegen elhagytad, az üldözöttnek te is hátat fordítottál; elhagytad ötöt, ki neked egykor legrendíthetlenebb barátid egyike volt, ki életét is feltette volna melletted, s a ki ha emlékezni akarsz, hozzád más jóvóttakkal is viseltetett.

Kívánságodat leveleid visszaküldésére nézve teljesítettem, s azokat a holnap innen induló Diligence viszi hozzád. De fáj nekem, hogy ily mindennapi, ily piaczi commis-módra válunk meg egymástól, mint egybeveszett hű asszonyok, kik mérgőkben visszahányják egymásnak volt barátságok jeleit. Ohajtom, ha ellenségem maradsz is, hogy e tetted magános óráidban ne piritson meg, s midőn majd elhagyogatnak az emberek, gyanakodó lelked vadonját ne gyötörje szemrehányás érettem.

Becsületed érzelmére hivatkozva s azon szent érzelem nevében, melyet éretted és benned tiszteltem, kérhetnék még utoljára én is arra tégedet, hogy

Gr. Bánff Józsefről és gr. Béldi Ferenczről kegyeletesen emlékezik Farkas S., őket nemes szívé, lovagias jellemű, őt mindig egyformán becsülő férfiakkal írja; az elsőnek társaságában lelkes sokszor vigasztalást, bonczidai szép kastélya kertében beteges teste üdülést kapott, szóval: csaknem gyermeki kedélyében őt „kis fedelmének“ nevezi; az utolsótól — úgymond — sok gyakorlati ismeretet tanult s magát irányában hálakötelesnek vallja.¹⁾ Kelemen Bénivel való barátsága csaknem testvéries volt: őt Wesselényihez ajánlotta, tanácsával élte, nejét rá birta, hogy kiadásairól költségkönyvet vigyen s minden nap legalább egy krajczárt a ház javára megtakarítson; egy alkalommal észrevette, hogy a költségkönyv megszűnt s azonnal kimaradt házuktól. „Addig bé nem teszi hozzájuk lábát — monda — míg a régi állapot helyre nem áll.“ Természetes, hogy azonnal foganata lett szavának, s ő is maradt, a ki addig volt. Angliából mint szenvedélyes gazdának mindkettőjüket jellemző levelet irt neki. „Belgiumban láthatnál — írja — igazi szántást-vetést, ott az országot a természet és mesterség paradicsommá tette; Hollandiát a mesterség teszi széppé s boldoggá. A mint tovább menve — írja tovább — tengerre szálltunk, a betegség minden embert utólért. A székely természet itt is jó ám — 6 órát állottam ki baj nélkül. Akár ki mit mond a tengerről, barátom, én experientiának egyszer szépnek tartom, de kellemesnek éppen nem. Ezután a londoni parkok sok szép s drága lováról ír s egy ifju Brugham nevéről, melyet 100,000 frankon vettek meg.

tudasd velem egész terjedelmében: mivel bántottalak meg ily rendkívülileg. Nem szeretem senkinek adós maradni igazságos keresetében, s ha bántottalak, kész vagyok engedelmet kérni — ha akarod nyilván is. Ha ennél is többet kívánsz, bármely, férfihoz illő elégtételre is készen állok, s elődbe megyek a hova rondeled. Ha mindezekre is el fognál hallgatni, akkor azt kellene hinned, hogy elvetemedett erkölcsi gonoszságokat téssz fel rólam; velem pedig elhallgatásod szívemet sebhető fájdalommal azt sejtetné, hogy te is azon irigy tudósok közé tartozol, „ki általad ápolt barátodtól is irigysz bármely parányi köz figyelmet is“, s ha ezt kellene hinned, az kimondhatlanul tájna nekem, mert akkor talán — akkor megvetetett elkeseredésemben megbánnám 26 év alatt elpazarolt érzelmemet, s ettől őrizzen Isten engemet!

Ha fennebbi kérelmem nem teljesitenéd is, mégis kívánnék azon hiedelemmel élni, hogy te nemes ellenségem maradsz. Én pedig maradok mindig

tiszteöl

Május 24. 1838.

Farkas Sándor m. k.

(Mindkét levelet másolatban iartotta meg Kelemen Béni, Farkas Sándor ifjúkori kedves barátja.)

¹⁾ Látható 1835-n május 13. és jun. 11-ki Napló-jegyzésében.

Az angol nyelvben gyengén halad — folytatja — ért ugyan már, hanem koros ember későre s talán soha sem kapja meg a tanult nyelvben a volubilitást. B. Wesselényinek nem írok, úgy is más kezébe kerülne. Csak képzeld, már német topánkát viselek én is. Franciaországban elhagytam s e miatt sok helyről kimaradtam; de itt lehetetlen volt kiállani, mert nevezetesebb helyeken nem lehet angol öltözet nélkül megjelenni. Én is tehát neki adtam fejem a strimflinek. Midőn ezen levelem veszed — így végződik a levél — már az Oczeánon lebegek, vagy megettek a czethalak¹⁾. Gyergyai Ferencz zenekedvelő barátjának írt levelét is e helyen megemlítem; ebből is tanuljuk őt ismerni. „Csak képzelje barátom — írja — Walter Scott, a kit az egész világ bámul regényeiért, éppen a regényírás miatt adóssággal van teli, s a mi bámulatosabb, rajta is bételik: egy próféta sem kedves honában. Mondja meg Laczi öcsének — ez híres hegedüs volt — hogy láttam, hallottam, ettem és ittam Paganinit. Soha senki után nem csinálhatja a hangokat, a miket ő ad. Hátha még az olasz énekesnéket hallaná? A szigoru Malibrane s a döblöcz Lablache elbámitottak. Az elsőbe halálosan belé szerettem — a galleriából. Mi — mond folytatólag — csak a jövő esztendő elején fordulunk vissza Európába, s oly sebesen megyünk, hogy tán farsang utólján táncolhatunk Landerisch Kolozsvártt. Angolul már csak mekegek — így végzi levelét — meg kell lenni, mert az angol nem szeret más nyelven beszélni, ha tudna is, csak a magáén. A minap Duncaster-ben a tapló szóval fennakadtam s nem tudtam a beszédet folytatni, míg a lexicont a muntli-zsákból ki nem vettem. Éljen boldogul! Majd otthon, többet és sokat.“²⁾

Mikor Farkas S. É. Amerikából haza jött, barátinak s barátnéinak különféle emlékeket hozott: a férfiaknak gazdasági eszközöket, írószert, könyvet sat., a nőknek varráshoz szükségeseket, ciprus ágat s gleditscheát Washington sirjáról, a szép és szép lelkű Szegedinének egy amerikai sas-tollat sat. Hallottam s olvastam róla még egy-két jellemző vonást. Kövári L. azt írja, hogy deák korában küldetésben levén nála, az akkori szokás szerint mint fogalmazót „méltóságos“ czímmel illette. „Mondja meg társainak — jegyzé meg Farkas S. — hogy ha czímet mindenképpen használni akarnak, az ő czíme „tekintetes“;³⁾ hazáját felkeresvén, a vidéki

¹⁾ Londonból 1831-n ápril 28. írt ered. lev. — ²⁾ Edimbourghból 1831. márcz. 31. írt ered. lev. — ³⁾ Napkelet sat. 1859. 105. l.

előkelőkkel egyidejűleg tiszteletére mentek zsellérei is; hol egyike így szólította meg: „Hogy van édes Sánduram? Hál' Istennek, hogy még egyszer láthatám“ A vendégek előkelői pirongetták a székelty, s Farkas közbeszólt: „Hagyják el uraim a természet emberét a maga nyelvén szólani; jól esik lelkemnek, hogy oly beszédet is hallok, mely a szólónak szíve érzéseivel öszhangzik.“¹⁾ Mint főkormány-széki őrnököt egykor előadója egy ügyben vak Mikes István grófhhoz küldötte Farkas Sándort; ő előadta küldetése tárgyát. „Az úr ki embere? — kérdé a gróf. „Én a magamé“ — felelé haragvó önérzettel Farkas Sándor. „Minek hívják?“ Farkas megmondotta. A név azonnal észrevétette a gróffal tévedését s nem késett azt engesztelékeny szó-megigazítással jóvá tenni. Más alkalommal Farkas a Casinóban egy szögletben másodmagával beszélgetett. Egy uracs bójóvén, körül néz s csak hirtelen: „Hát itt nincs senki?“ szól fenhangulag mágnást nem látva. Farkas boszusan szólalt meg: „Hát mi senki vagyunk?“ Az uracs észrevéve őt, udvariasan hajlott meg s bocsánatot kért tőle.

Farkas S. 1842-n febr. 2-n östvefelé hagyta el e földi életet; halála körülményeit nem tudtam kinyomozni. Kelemen más nap reggel jött bé Kolozsvárra, Körmöczi meghalt, Incze azt mondja, hogy ő és Pap Gáborné voltak mellette kimulásakor, Demeter Lajos nevű legényét felkerestetnem nem sikerült; ma nincs Kolozsvárat, vagy tán többé az életben is. . . . A temetés febr. 4-n volt d. u. 4 órakor, koporsója felett Kriza János akkor kolozsvári unitárius pap könyörgött, harmóniás ének mellett 24 fáklya lángja között kísérte a köztemetőbe nagy sokaság; melynek egy része az országgyűlési követi kar volt; a sirnál Pálffi János küküllővármegyei elenzéki követ beszélt, áradozólag, honfi hévvel, tett-dús életét, szabadelvűleg irt É. Amerikai Útazása nagy erkölcsi hatását s végrendeletével az ifjúságnak és a tudomány ügyének tett szolgálatát magasztalva; ezután az alvónak békét kívánva távozott el a tengernyi nép, mely a boldogultat ha életében eléggé nem is, halálában méltóképpen megtisztelte.²⁾

Vonjuk össze a mondottakat, hogy jobban domborodjék ki előttünk életrajzom tárgya s kora jellege.

Farkas S. magas, csontos, száraz, de bő velejű, szívós testalkatu volt, bár ifju kora óta sokat betegeskedett. Ez a férfit ide-

¹⁾ Lőfi Áron bölöni unitárius lelkész úrnak 1870-n oct. 20. hozzám irt ered. lev. — ²⁾ Erdélyi Híradó, 1842-n 10. 11. sz. utóbbi mellett a sirnál tartott beszéd mellékletképpen szét volt küldve. Látható a kolozsvári unitár. főtanoda könyvtárában Pákei Lajos gyűjteménye 3-ik kötetében.

gessé tette, a honnan indulatossága, beszéde s írása olykori epés-sége; szókimondó természete jelleme egyenességéből s élénk igazságérzetéből következett, mi a mérséklet határain túl, nem egyszer erősen bántott, de mindig gyógyított; levelei reflexióiban az attikai sóval s finom gúnynyal némi darabosság volt párosítva, mi angol olvasmányaiból s főleg Shakspeare-től tapadt modorához. Ő a természetől fogékony szívet örökölt: olvasás, szenvedések, önmivelés, erős jogérzelem érzékenynyé s nemessé tették; szerelme tárgyához hév szenvedélylyel ragaszkodott; barátai s barátnéi iránt az önfeláldozásig gyöngéd levén: tőlük is viszonzást kívánt; kedélye mély, meleg, kedves benyomatok hatása alatt ábrándozásig magasztalt,—bántalom, baleset, szomorú élmények miatt sötét, csüggedező s szélsőyes hirtelenséggel változó. Csak a haza- és tudományszeretet, az erkölcsi törvények és közbecsület, a hon, nép és emberiség érdekei voltak azon szent tárgyak, melyek irányában szíve és kedélye, az idő és körülmények minden változási közt változhatlan maradván, hő rokonszenvébe fogadta azokat, őszintén szerette, védte, küzdött értük minden akadálylyal, minden időben, örömei közepette s bánatos napjaiban véglehelletéig. . . . S lelke? ez aetherszerű, finom, magas szárnyalásu, nagyra termett lélek! Isten kiválóan nemes alkotása volt az, melynek éltetője a föld gözkörén feljüli világosság, melegítő napja a töle minden nyilvánulásaiban imádott örök-szép és örök-jó, vezére a tisztult ész szabadakarata, célja az egyéni jog egyenlősége, az igazság alapján nyugvó köz alkotmány le- és felfelé biztosítása, a népek és emberiség egyetemes haladása, közüdvé. Farkas S. azon természetek közé tartozott, melyek egyelőre hidegen hagynak, külsőjük, ha a rokon- és ellenszenv vezet, talán eltaszít, de a melyeket a bennök nyilvánuló szellemért ismerés után először bámulunk, később szinte észrevétlenül megszeretünk, utoljára vonzódnunk hozzájuk s keresünk. Ő puritán erkölcsű volt, vallása rationalismus és morál: az unitárius hitfelekezethez tartozó, de azok akkori álláspontján egy fokkal túlhaladt nézetekkel; tettei rugója a közérdek, eszközei mindig becsületesek, társadalmi kérdésekben a nép és polgári egyenlőség híve, az aristocratiában csak a munkálkodó erényt, s a vagyonát közjóra gyümölcsöztetni tudó birtokost becsülte, politikai hitvallása a köztársasági kormányzásforma volt, melynek helyére csak annak viszonyaink közt kivihetlensége miatt állította politikai exigentiaként az alkotmányos monarchiát; de azt kívánta, hogy a monarchát, mint a népet ugyanazon törvé-

nyek által egyformán lehessen korlátozni, kötelezni, az alkotmány megszegése esetében az alkotmányban megszabott módon büntetni.

Ilyen volt Farkas Sándor.

S milyen volt kora?

Midőn ő ifju éveiben volt, lelki únalom, fájdalmas bádjadtság, hidegség az erkölcsi életben, lemondás egy jobb jövőről, lelkesedés hiánya a köz pályán jellemezték a kort és erdélyi társadalmat. Ki lesz a férfi, minő elv zászlója alatt, mely új intézet vagy koresemény fog e lethargiából feléleszteni — e volt az általános kérdezősködés néma kifejezése az arcokon. Híjába nyomozták okát: ha megtalálták sem lehetett néven nevezni; ok nélkül keresték a nyomott helyzetből kivezető utat: sehonnan nem jött egy világosság-sugár; nyugtalanság és remény, rövid bizalom s tartós elcsüggedés érzelmei cserélődtek a szívekben. A hon hű fia felemelte szemeit, elmerengett túl az időn, túl a jelen korlátain, folyamodott a történelemhez és philosophiához — sehonnan biztató kilátás, mindenütt kétely, csalódás és ború. E volt a magyar politikai élet képe.

S a társadalom? Az aristocratia mindenhatósága mindenütt és mindenben: a közkormányzat és igazságszolgáltatás az ő kezében, a törvényhozás felfüggesztve részben az ő beleegyezésével, a honoratior osztály élettelen aléltságban, a polgárnév ignorált, a földmivelő paraszt néven említve, gyakran mostoha bánásban részesülve, föld és személy szolgai bilincsben, a jog kiváltság, a szabadság osztályi egyedáru, a vallás a politika szolgálója, a politika az absolutismus intézménye, mely a szurony hegyén nyugodt, Metternich kriptai sötét szellemének jégkérge s minden javítást ellenző ama kormány-elv lidércz-nyomása alatt állott a hon: „a m i l é t e z i k, s z ü k s é g e s, s a m i s z ü k s é g e s, o l y á l l a p o t b a n t a r t a n d ó f e n n, a m i n t v a n.” Olaj és víz volt ez az idő forró kazánában, a réginek az új ellen támadása s az utóbbi létjogának tagadása, a hajnaladó kor és titokban fejlődő eszmék tusája, a társadalom meghasonlása önmagával, a hatalom néhány százezer birtokosának harcrazakelése a nép milliói ellenében! Egy bonyolodó véres tragoedia. . . .

Farkas Sándort születése és társadalmi helyzete a nép és új idők, a jog-megosztás és haladás, az egyenlőség és szabadság érdekeit védők sorába útalta. Az aristocratia kizáró, elzárkozó magatartása, kihívó gögje, gyámkodási rendszere, a többi osztályok mivel szülötteinek kegyelmi állapotra kényszerítése, az ő és sok más

szabadelvüek önérzetét bántotta. Az irodalom a nemzeti nyelv szelid hatalmával a szabad eszméket, a jog- és nemzeti érzés tüzét már ekkor élesztgetni kezdte, a több világosságra vágyó lelkek sovárgó kegyelettel állották körül a szent vesta-tűzzel égő oltárt, s a kik az idő e szellemét felfogták, egymáshoz sorakozva remények közt várták az idők és eszmék tovább fejlődését. Farkas S. a békés várakozók, resignatioval tűrők, de észszel és erélylyel küzdők egyike volt. A változásra átmenni készülő időszellem ez úgyszólva elrejtve munkáló hatásához járult nála az ó classicus írók olvasása, mely őt Hellász és a republicanus Roma szabad intézményeivel, nagy emberei- s félisteneivel ismertette meg, s lelkében szent vágyakat költött, miket Voltaire és Rousseau, Volney és Helvetius gyújtó, Shakespeare és Schiller csendes lángoló eszméi mind tovább és tovább fokoztak. A forrongás ez állapotában találta lelkét Wesselényi és Kendeffy tűz lelkeik barátsága; hozzájárultak az é.-amerikai útazás látásai, tapasztalata és élményei, melyek az ő eddigi elvrendszerén s benne a régi emberen a felforgatás, a lerombolás művét egészen bevégezték, belőle a régi idők, az ős alkotmány, a hajdani szokások és erkölcsök, a traditiók és emlékezőések, a történelmi jog és előítélet, a kiváltság és egyedáruskodás, születési elsőbbség és társadalmi avult formák által korlátolt elméjű ember, a régi táblabíró és feltétlenül conserváló nemes magyar örökre kihalt: nyílt fejű, szabad gondolkozású, a természet és emberiség jogait becsülő, előre küzdő, javítva haladó — gyökeres socialis reformer, s később republicanus érzelmű honpolgár lett.

„Most irák nekem Pestről — írja 1828-n — hogy az úrbéri deputatio munkáját bevégezvén, azon javallatot adja az országgyűlésnek, hogy a colonusoknak libera emtioja legyen mint Ausztriában. Mely sokat szülő lépés!“ ¹⁾ Máskor ismét: „Septemberben kezdődik Magyarországon a Diaeta, igen sokat várok ettől, az idő geniusának nem állhatunk tovább ellent, s hiszem is, hogy azon méltó vádakból, melyeket a külföld reánk rak, sok lemosódik.“ ²⁾ Ime Farkas S. saját szavai és politikai titkos aspiratioi még Amerikába menése előtt! Mi lett szívével, hová nyílt elméje, mennyire megváltoztak politikai és társadalmi kérdésekben nézetei a szabadság és egyenlőség ama boldog földén jártában! Látta amaz igazán új

¹⁾ Gedő J.-hez 1828-n márcz. 24-n írt ered. lev. — ²⁾ Ugyanahhoz 1830-n márcz. 18-n írt ered. lev.

világrészben a teljes jogegyenlőséget gyakorlatban, s a nyomán születő közszabadságot és jóllétet; egybehasonlította a Függetlenségi Actát és a Köztársaság Alkotmányát, mely a cím-adást és annak elfogadását megtiltja, a végrehajtó hatalomban részes tisztviselőt a törvényhozásból kizárja, egy polgárnak két hivatalt viselésre jogot nem enged, hol nincs milliómokra menő költségű monarchiai kormányforma, drága egyénruhás udvari cselédség, nincs rendes adó-fizetés, állandó katonaság, nincs privilegium, rendőrség, 30-ad, útlevel és czéh, nincs nemesség, rendjel, papi secta és uralkodó vallás — egybehasonlította a mi aristocratiái alkotmányunkkal; látta, mily kegyelettel viseltetik az amerikai nép Washington és Lafayette emlékéhez; kezet szorított Jackson elnökkel, mi — úgymond — oly büszkévé tette érzelmét, hogy nem adta volna a világ bármely ragyogású kegyelmeért; emléket hozott Mount Vernonból Washington sirjáról, hallotta, midőn 1831-n Páris népe a Marsellaise és La Parisienne nemzeti indulót s Lafayette dícsénekét az utcákon végig dalolta, s a Pantheonból Voltaire és Rousseau koporsójából ereklével tért meg. Ezek erősebb befolyásu, nagyobb események, hogysem Farkas S. erkölcsi lényére átalakítólag ne hatottak volna. Kéjért utazó aristocrata illetetlen maradhat, s illetetlenül térhet vissza ily viszonyok közül is honába — szabadságért égő lélek, szegény sorsbeli ily megragadó és oktató benyomatok elől el nem zárkozhatik. Mi történt utazónkkal, maga megmondja Napló-jában. „Megutáltam — írja — minden privilegiumot, monopoliumot, megkülönböztetést; az aristocratiára czudar gögjét, s az uralkodás kegye és fénye után alacsonul mászókat, a hol lehetett nevetségessé tettem; gyűlöltem a burocratiái pedansságot s a tisztviselők kevély zsarnokságát, azt felfedeztem, ellene lármáztam; tettel, szóval, írásomban terjesztettem minden democraticus elvet, elszortam a külföldről hozott minden szabad intézmény magvát.“ ¹⁾ Más helyt így ír: „Vérzett szívem hazámbeli embertársaim egy részének rabszolgai nyomatásáért, mellettek harczoltam a feudalismus ellen, s az egész nemzetet kivétel nélkül szabadnak ohajtottam.“ ²⁾ Legmélyebben feltárlul azonban szíve, midőn kora romlottságát ostorozza. „1835. oct. 6-ka. Porban csúszás-mászásnak új napja. Megint meg kellett érnem nemzetem gyalázatját! hogy elvesse magát mint egy zsar-

¹⁾ Látható: Farkas S. Emlékiratai-ban. — ²⁾ Ugyanott.

noknak járomhoz szokott népe s vetélkedjék a szolgaság hívségében! Eloszlasz e tehát nekem végsugaraiddal is nemzetiségünk szép álma? Szabadság, önerejűség, nemzeti jóllét — mind hiu képzetek lesztek-e?“ ¹⁾

A szűk ismeretű ember olyan, mint a ki völgyben lakik és saját láthatára hegyei közül itéli meg a világot; a magas értelmiségű, nagy népek intézményeit ismerő, országot-világot látott a hegyen állóhoz hasonló, ki messze tartományokat lát bé, látcsövével az égi köröket tanulmányozza, ismereteinél fogva a múlt és szülemelő, ismert és előre látott világeseményekből képezi jövőre néző ítéletét, s a szerént tanácsol másokat s cselekszik maga.

Farkas S. koránál messzebb látott, elméje társaiét meghaladta. Sokan ezért félték tőle, gyűlölték elveiért, előmenetelében gátolták; de eszméinek nem árthattak, mert azok a koréi, igazak, nemzetünkre nézve jók, magukban szépek s létjogosultak voltak, s ime — a mikért ő égett, a mely eszméknek ő profétája volt s evangeliumát hirdette, hamar bekövetkező események valósították; feddése és tanácsa, hazafi búja és lelki töprengése az idő által igazolva lett, fájdalma tiszteletet, panasza méltánylást, megrovásai szívre-vételt érdemelnek; sőt ma is komoly okulásra hívnak fel hona sorsát szíven viselő minden embert. Az idő az érdem legigazabb bírója... Ő Amerikának is igazat mondott; lángoló szavakban buzdította fiait az embertelen rabszolgaság eltörlésére, s megjósolta, hogy az eltörlésre hajlandó 13 státus győzni fog a megtartani kívánó 11 felett.²⁾ Alig harmincz évi idő — s ime Amerika földén nincs rabszolgaság — egy hosszú véres harcz eltörlölte.

Ha ily férfi nem volt közállapotinkkal megelégedve s reformot hirdetett minden téren, minden áron, lehet-e csudálni? Nem inkább kellene-e azt, ha ellenkezőleg cselekszik? Ez jelleme egyenességét, szíve és lelke nagyságát tanusítja. „Jellemző vonása — mond Schiller — az értelmes szabadságszeretetnek, hogy az a szellemet és szívet kitágítja, s a gondolatnak és cselekvésnek körét terjedtebbé teszi; támaszkodva saját emberi becse élénk érzetére, nem képes mások oly jogait lábbal tapodtatni látni, melyeket önmagában becsül.“ Farkas S. csak ez igazságnak hódolt, s bár az igazság gyakran az életben mártýrrá tesz, a halál vagy a történelem elégtételt ad, s töviseit koszoruvá változtatja... *Livor post fata quiescit.*

J a k a b E l e k.

¹⁾ Látható: Farkas S. Emlékiratai-ban. ²⁾ É.-Amerikai Útaz. 257.—581. ll.